

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การนำเสนอเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องประกอบด้วย

ตอนที่ 1: แนวคิดในการสร้างเครื่องวัดคุณภาพชีวิตและสังคม

1. การพัฒนาคุณภาพชีวิต
2. การพัฒนามนุษย์
3. ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์
4. การพัฒนาสังคม
5. การพัฒนาที่ยั่งยืน
6. การพัฒนาอุตสาหกรรม
7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคมและการสร้างเครื่องวัด

ตอนที่ 2: การศึกษานอกโรงเรียนเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตและสังคมตามแนวคิดการพัฒนายั่งยืน

1. การศึกษาเพื่อการพัฒนา
2. การศึกษาผู้ใหญ่: ปฏิญญาจากฮัมบูร์ก
3. แนวคิดเรื่องการศึกษาตลอดชีวิต
4. การศึกษาต่อเนื่องเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต: ชุดฝึกอบรมของ UNESCO
5. การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน: แนวคิดจาก UTE
6. การศึกษานอกโรงเรียนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน: แนวคิดจาก US Department of Education
7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตในเขตอุตสาหกรรม

ตอนที่ 1: แนวคิดในการสร้างเครื่องวัดคุณภาพชีวิตและสังคม

1. การพัฒนาคุณภาพชีวิต (Quality of Life)

“คุณภาพชีวิต” เป็นแนวคิดที่ยากจะนิยามให้เป็นที่ยอมรับอย่างเป็นสากลได้ เหตุผลประการแรก คือ เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจิตใจที่บรรยายหรือตีความได้ด้วยความคิดและภาษาที่แตกต่างกัน ความคลาดเคลื่อนจากการมองที่หลากหลาย เกิดจากประสบการณ์พื้นฐาน ความรู้ ประเด็นการนำเสนอ และข้อเท็จจริงต่าง ๆ ประการที่สอง แนวคิดเรื่องคุณภาพชีวิตขึ้นอยู่กับคุณค่าที่แฝงอยู่

กำหนดคุณค่าโดยบุคคลในสังคมเดียวกันซึ่งมักพบว่าเป็นชนชั้นกลางของสังคมนั้น ประการที่สาม ความคิด ความเข้าใจในความเจริญงอกงาม และพัฒนาการของมนุษย์ การมีอายุยืนยาว และ กระบวนการทางด้านจิตใจ ล้วนอยู่ภายใต้อิทธิพลขององค์ประกอบต่าง ๆ รวมทั้งค่านิยมด้วย หากไม่คำนึงถึงความแตกต่างทางด้านอายุ ช่วงชั้นทางสังคม และการศึกษาแล้ว คนทุกคนล้วนแต่ได้รับ อิทธิพลจากสิ่งต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน (Romney and Brown, 1994: 246-269) การกำหนดนิยามของ คุณภาพชีวิต ให้เป็นที่ยอมรับกันอย่างเป็นสากล จึงเป็นเรื่องยาก องค์กรใด ๆ ก็ดี ชุดฝึกอบรม การศึกษา เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต ขององค์การ UNESCO ได้นิยามไว้ว่า “คุณภาพชีวิตหมายถึงระดับความ เป็นอยู่ที่ดีของสังคมและระดับความพึงพอใจในความต้องการส่วนหนึ่งของมนุษย์” และได้นิยาม โครงการเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตว่าเป็น “โครงการที่มีเป้าหมาย เพื่อช่วยให้ผู้เรียนและชุมชนได้ ได้รับความรู้ เจตคติ ค่านิยมและทักษะที่จำเป็นเพื่อให้กลุ่มเป้าหมายสามารถปรับปรุงคุณภาพชีวิตทั้ง ในลักษณะของปัจเจกบุคคลและในฐานะที่เป็นสมาชิกของชุมชน” (UNESCO, 2537: 1-2) หนังสือ เล่มนี้ยังได้รวบรวมนิยามและความหมายที่มีผู้ให้ไว้ ดังนี้

Dalkey and Rooke ซึ่งเป็นนักการศึกษานิยามว่า เป็น “ความรู้สึกของบุคคลเกี่ยวกับ ความเป็นอยู่ที่ดี ความพึงพอใจ หรือความไม่พึงพอใจเกี่ยวกับชีวิต หรือความสุข หรือความไม่สุข สบายของเขา”

Andrews and Withey นักสังคมวิทยาชาวอเมริกันเชื่อว่า ความคิดเรื่อง “คุณภาพชีวิต” ควรมองในสองประการที่เกี่ยวข้องกัน คือ ประการแรก ในระดับชาติ ซึ่งโดยทั่วไปเกี่ยวข้องกับ ความคิดเรื่องมาตรฐานความเป็นอยู่ในลักษณะที่เป็นเกณฑ์วัดระดับความเป็นอยู่ที่ดีของสังคมและ วัดความก้าวหน้าเพื่อที่จะบรรลุเป้าหมายของสังคม ประการที่สอง ระดับปัจเจกบุคคล ซึ่งเกี่ยวข้องกับ การพิจารณาระดับความเป็นเลิศในวิถีชีวิตของบุคคล ซึ่งแน่นอนว่าเป็นการตัดสินใจในระดับสูง และเมื่อรวมแนวคิดทั้งสองประการเข้าด้วยกันแล้ว “คุณภาพชีวิต” จึงเป็นแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับ การจัดระดับความเป็นอยู่ที่ดีของมนุษย์ในลักษณะมาตรฐานความเป็นอยู่ของสังคม และระดับ ความเป็นเลิศในรูปแบบการดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคล

นอกจากนี้ยังมีบุคคลต่าง ๆ อธิบาย “คุณภาพชีวิต” ในลักษณะที่แตกต่างกันไป จากการมอง ในมิติเดียว จนถึงหลายมิติ ดังที่ สุภางค์ จันทวานิช และวิชนี ศิลดระกุล (2539: 58-59) ได้รวบรวม ไว้ เช่น Levine and Croog (1986) เขียนไว้ว่าตัวแปรเดี่ยวเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์ เช่น การจ้างงาน ความสุขและเรื่องเพศนั้น นักวิจัยในวงการแพทย์จะนำมาใช้เป็นเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตเฉพาะกิจ (ad hoc indicators) เท่านั้น Van dam (1989) เห็นว่าไม่มีนิยามใดของคุณภาพชีวิตที่จะทำให้ยอมรับ

เป็นเอกฉันท์ ทั้งนี้ เพราะมีหลายเรื่องหลายประเด็น ที่รวมอยู่เช่น เรื่องที่เกี่ยวข้องกับร่างกาย จิตใจ ความรู้สึกด้านความเป็นอยู่ที่ดี เรื่องเพศและกิจวัตรประจำวัน สำหรับ Wegner (1984) ได้เสนอนิยามออกมาในรายละเอียด 3 มิติ คือความสามารถในการกระทำ การรับรู้และอาการต่าง ๆ ซึ่งแตกออกเป็น 9 เรื่องย่อย คือ ภารกิจประจำวัน การปฏิบัติกิจกรรมทางด้านสังคม การใช้สติปัญญา ความรู้สึกด้านอารมณ์ สถานภาพทางเศรษฐกิจ สถานภาพทางด้านสุขภาพ ความเป็นอยู่ที่ดี ความพึงพอใจในชีวิต อาการด้านโรคร้ายต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม หากจะวิเคราะห์คุณภาพชีวิตให้ลึกลงไป คงเป็นประโยชน์หากมองแนวคิดทางเรื่องสุขภาพโดยมองใน 2 มิติ คือเชิงปริมาณ และเชิงคุณภาพ ในเชิงปริมาณ สามารถระบุเรื่องของการมีชีวิตยืนยาว อัตราการตาย แต่บางคนบอกว่าดัชนีเหล่านี้มีความหมายน้อยมากสำหรับประเทศพัฒนา

สิ่งจำเป็นที่ต้องมองคือดัชนีเชิงคุณภาพ บ่อยครั้งที่มีการกล่าวว่า สุขภาพของคน ๆ หนึ่งก็คือคุณภาพชีวิตของคน ๆ นั้น แต่ยังเป็นการสันนิษฐานที่ยังน่าสงสัยอยู่ เพราะคุณภาพชีวิตยังมีอะไรอีกหลายอย่างนอกเหนือจากเรื่องของสุขภาพ เช่น มาตรฐานการดำรงชีวิต คุณภาพของที่อยู่อาศัย ความพึงพอใจในหน้าที่การงาน สิ่งเหล่านี้มักรวมไว้ในนิยามและเกณฑ์ของคุณภาพชีวิตทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม สุขภาพก็สามารถวัดคุณภาพชีวิตได้ในช่วงระยะเวลานั้น แต่นิยามของคำว่าสุขภาพต้องกว้างกว่าการมีอายุยืนยาว หรืออัตราการตาย ความหมายของสุขภาพควรรวมไปถึงความสามารถกระทำหน้าที่ดีเพียงใดในชีวิตประจำวัน การมีสุขภาพจิตและอารมณ์ดีเพียงไร โอกาสและจำนวนครั้งของการตรวจสุขภาพเป็นเช่นไร ซึ่งหากเป็นเช่นนี้สุขภาพก็จะเป็นสิ่งที่บ่งชี้คุณภาพชีวิตได้ แต่ก็ต้องไม่ลืมว่ายังมีปัจจัยอื่นที่เกี่ยวข้องกับตัวบ่งชี้ดังกล่าว เช่น เรื่องของงาน ที่อยู่อาศัย โรงเรียน และเพื่อนบ้าน ซึ่งล้วนแต่เกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ที่ดีทั้งนั้น คำอธิบายดังกล่าวนี้สอดคล้องกับองค์การอนามัยโลกที่นิยามสุขภาพว่าเป็นการมีสภาพร่างกาย จิตใจ และความเป็นอยู่ทางด้านสังคมที่ดี มิใช่เพียงแค่ปราศจากโรคร้ายไข้เจ็บเท่านั้น (WHO, cited in Parmenter, 1994: 9-46)

นอกจากนิยามและคำอธิบายดังกล่าว ยังมีคนอื่นที่นิยามไว้เช่นกัน คือ Fradier (1976) ได้นิยามคุณภาพชีวิตที่กว้างขึ้น โดยได้ให้ความหมายของคุณภาพชีวิตว่าเป็นความสัมพันธ์ทุกด้านระหว่างบุคคลกับสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติที่บุคคลอาศัยอยู่ แต่ละด้านจะมีลักษณะและการสนองความต้องการเฉพาะบุคคล Wallace (1974) อธิบายว่า หมายถึงสภาพทั้งหลาย ซึ่งนำมาซึ่งความพึงพอใจแก่บุคคลทั้งด้านร่างกายและจิตใจในช่วงระยะเวลาหนึ่ง George and Bereson (1980) ให้ความหมายว่าคุณภาพชีวิตว่า หมายถึง มิติของการมีชีวิตที่ดี ประกอบด้วยความสุข ความพอใจใน

ชีวิต ความนับถือตนเอง สุขภาพและสภาพการทำงานของร่างกายและสภาวะทางเศรษฐกิจที่ดี (สุภางค์ จันทวานิช และ วิศนี คิตตระกูล, 2539: 59)

สำหรับประเทศไทยนั้นได้มีผู้อธิบายและให้ความหมายคำว่า “คุณภาพชีวิต” แตกต่าง กัน ดังที่ สุภางค์ จันทวานิช และวรวรรณี ไทชานันท์ (2539: 151-152) ได้รวบรวมไว้ คือ จาก เอกสารเผยแพร่โครงการปรีณรงค์คุณภาพชีวิตของประชาชนในชาติ ได้อธิบายว่า “คุณภาพชีวิต” หมายถึงการดำรงชีวิตของมนุษย์ในระดับที่เหมาะสมตามความจำเป็นพื้นฐาน ในสังคมหนึ่ง ๆ ในช่วงเวลาหนึ่ง สมุน อมรวิวัฒน์ (2525: 119) กล่าวว่า คุณภาพชีวิตว่าเป็นชีวิตที่มีคุณภาพซึ่งเป็นชีวิตที่อยู่รอด อยู่ดี อยู่อย่างมีหลักการ และบุคคลนั้นสามารถปรับตัวและแก้ปัญหาได้เพื่อดำเนินชีวิตไปอย่างสงบตามอัตภาพ นิ่มนวล ทวีสมบุรณ์ (2526: 48) ได้ให้แนวทางของการพัฒนาคุณภาพชีวิตว่าบุคคลจะมีคุณภาพชีวิตที่ดีนั้นจะต้องมีความสมบูรณ์ทั้งทางร่างกาย จิตใจ สติปัญญา การดำเนินชีวิตในทางชอบธรรม มีความพอใจในความเป็นอยู่ของตนเอง สามารถปรับตนให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมในสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่สำหรับนิพนธ์ กันขเสวี (2526: 85) เห็นว่า องค์ประกอบและความหมายของคุณภาพชีวิตนั้น มีภาวะเป็นพลวัต โดยมีการเคลื่อนไหว เจริญเติบโต และเสื่อมสลายไป จึงต้องมีการสร้างสรรค์เพิ่มเติมตลอดเวลา เรียกได้ว่าเป็นความต้องการตามธรรมชาติของชีวิต อาจจำแนกเป็นรูปแบบใหญ่ ๆ ได้ 2 รูปแบบคือ

1. จำแนกตามองค์ประกอบ ได้แก่ องค์ประกอบด้านร่างกาย เช่น ความต้องการในการกินอยู่ หลับนอน สืบพันธุ์ องค์ประกอบด้านอารมณ์ เช่นความสนุกสนาน สดชื่น ความรัก ความอบอุ่น ความต้องการความมั่นคงปลอดภัย องค์ประกอบด้านสังคม เช่น ความมีหน้ามีตา ได้รับการยกย่อง รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม องค์ประกอบด้านความคิด เช่น ความต้องการความรู้ความเข้าใจ การคิดค้น และหาวิธีการแก้ปัญหา และองค์ประกอบด้านจิตใจ เช่นความต้องการที่จะมีคุณค่า มีประโยชน์ ต้องการที่ขีดเหนี่ยวทางใจ ต้องการความมั่นใจว่ามีความสุข มีชีวิตที่ดีกว่าในโลกหน้า หรือได้รับชีวิตที่สุขสันต์อันเป็นนิรันดร์

2. จำแนกตามพฤติกรรมตอบสนอง หรือจำแนกตามสถาบันสังคม ได้แก่ ครอบครัว เป็นการตอบสนองความต้องการทางอารมณ์ ความต้องการในการสืบสกุล การเลี้ยงดู อบรม และพัฒนาให้เจริญเติบโต เป็นบุคคลที่พึ่งปรารถนาในสังคม เศรษฐกิจ เป็นการตอบสนองทางวัตถุ เช่นปัจจัยสี่ การทำมาหากิน การหาเลี้ยงชีพ สาธารณสุข เป็นความพยายามที่จะตอบสนองความต้องการที่จะอยู่อย่างสุขกายสบายใจ มีสุขภาพแข็งแรงสมบูรณ์ ปราศจากโรคภัย มีสิ่งแวดล้อมที่สะอาด นันทนาการและวัฒนธรรม ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ทางสังคม เช่นการมีส่วนร่วมในชุมชน ในกิจกรรมที่สร้างความเพลิดเพลิน สนุกสนาน การออกกำลังกาย ความคุ้นเคย สนิทสนม ความสามัคคี การปกครอง เป็นระบบสังคมที่เกิดขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการใน

การดำรงชีวิตอย่างสงบ สะดวก สบาย ทั้งร่างกายและจิตใจ ซึ่งจำเป็นต้องมีการควบคุมตัวเอง การควบคุมกันและกัน โดยมีกติกา กฎเกณฑ์ ระเบียบวินัยบังคับให้เป็นไปตามเจตนารมณ์ การศึกษา เป็นสถาบันที่ศึกษาความเป็นไปของชีวิต มีสิ่งที่ต้องเรียนรู้และเข้าใจมากมายเกินกว่าที่สถาบันครอบครัวจะตอบสนองความต้องการในการแสวงหาความรู้ ความเข้าใจทุก ๆ ด้านได้อย่างเพียงพอ จึงต้องอาศัยสถาบันการศึกษาเพื่อตอบสนองความต้องการดังกล่าว เพื่อสร้างคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น ศาสนา เป็นสถาบันที่ตอบสนองความต้องการทางจิตใจ อันถ้าสิ่งที่จะได้พบความหลุดพ้นจากทุกข์ทางใจที่จะนำไปสู่ปัญหาทางกาย ทางอารมณ์ และปัญหาในความสัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์

อัจฉรา นวจินดา (2525) มีความเห็นเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตของบุคคลว่า หมายถึง บุคคลที่มีสุขภาพจิตดี มีการดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุขในทุกสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนาสถานะเศรษฐกิจและสังคมของส่วนรวม แต่สำหรับธีรศักดิ์ ศรีพรวิสิฐ (2525) เห็นว่าชีวิตที่มีคุณภาพสูงอาจมองได้หลายด้าน และได้ให้ความหมายของคุณภาพชีวิตของผู้ได้รับการศึกษาไว้ว่า หมายถึง บุคคลที่คิดเป็น รู้จักแก้ปัญหา รักการทำงาน และสนใจที่จะมีส่วนร่วมในภารกิจของส่วนรวมตามวิถีทางการปกครองระบอบประชาธิปไตย อันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข รู้จักสิทธิและหน้าที่ภายในขอบเขตของกฎหมาย เย็นใจ เลอาหวนิช (2523) อธิบาย “คุณภาพชีวิต” ว่ามีองค์ประกอบ 2 ส่วน ได้แก่

1. สิ่งที่เป็นระบบพื้นฐาน คือส่วนที่ทำให้พอมีชีวิตอยู่ได้ ประกอบด้วย สิ่งจำเป็นในการยังชีพเบื้องต้น คือปัจจัย 4 สุขภาพอนามัยที่สมบูรณ์ ไม่พิการ หรือป่วยเป็นโรคเรื้อรัง ชีวิตและการทำงานที่มีความมั่นคงปลอดภัย ไม่มีภัยคุกคามต่อชีวิตและทรัพย์สิน มีอิสระเสรีภาพตามสิทธิมนุษยชน ไม่ถูกจองจำหรือคุมขัง สามารถใช้สิทธิเสรีภาพในขอบเขตแห่งกฎหมาย หรือประเพณีของสังคมที่ตนเป็นสมาชิกอยู่

2. สิ่งที่เป็นต่อการเพิ่มคุณภาพชีวิต เป็นส่วนที่เพิ่มเติมจากสภาพที่พออยู่ได้ กลายเป็นอยู่ดีกินดี ได้แก่ สภาพแวดล้อมที่เหมาะสม เอื้ออำนวยต่อการเพิ่มคุณภาพชีวิต คุณสมบัติส่วนตัวที่เหมาะสม ซึ่งทำให้สามารถยกระดับคุณภาพชีวิตของบุคคล ได้แก่มีจุดมุ่งหมายในชีวิต การมีความสามารถด้านการตัดสินใจ การมีพื้นฐานความรู้ของตนเอง การมีความพยายามอดทนและอดทน คุณสมบัติที่ส่งเสริมการอยู่ร่วมกันโดยสันติสุข เช่นการมีระเบียบวินัย การรู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา การรู้จักพอดี และการมีคุณธรรมจริยธรรม

โดยสรุปแล้ว “คุณภาพชีวิต” จึงเป็นระดับของการมีชีวิตที่ดี ความสุข ความพึงพอใจในชีวิต เป็นเรื่องเกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ การดำเนินชีวิตของปัจเจกบุคคลในสังคม องค์ประกอบที่ทำให้เกิดคุณภาพชีวิต จึงมีทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สภาพร่างกาย และจิตใจ

2. การพัฒนามนุษย์ (Human Development-HD)

แนวคิดเรื่องการพัฒนาคนเป็นทางเลือกหนึ่งของแนวคิดที่ทำทลายการพัฒนาที่ผิดพลาด (mal-development) ซึ่งเน้นด้านเศรษฐกิจและใช้เศรษฐกิจเป็นตัวบ่งชี้ความสำเร็จของการพัฒนาเพียงอย่างเดียว แนวคิดในการพัฒนามนุษย์ มนุษย์เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา และที่ยังยืนยันว่าเป็นประเด็นที่ทำทลาย ในการประชุมสุดยอดเพื่อการพัฒนาสังคมปี ค.ศ. 1995 การพัฒนามนุษย์ ได้ถูกกำหนดให้เป็นเป้าหมายของการพัฒนาสังคม

Miles (1985) ได้อธิบายความคิดเรื่องการพัฒนาคนไว้ว่า เป้าหมายคือการกำหนดทางเลือกที่สะท้อนความเป็นพลวัตรของกระบวนการพัฒนา และศักยภาพที่มากมายของมนุษย์ มากกว่าการรับเอาโครงสร้างที่เป็นเสมือนพิมพ์เขียวสำหรับระเบียบสังคมในอุดมการณ์ ในการพัฒนามนุษย์ นั้น เราต้องไม่แยกการ "พัฒนาปัจเจกบุคคล" ออกจาก "การพัฒนาสังคม" ซึ่งจริง ๆ แล้ว ก็มีข้อแตกต่างระหว่างปัจเจก และสังคม แต่ทั้งสองส่วนนี้ไม่อาจแยกให้ขาดจากกันได้ แม้ว่าสังคมจะอยู่ได้โดยไม่มีปัจเจกบุคคลบางส่วน และแม้ว่าปัจเจกบุคคลจำนวนมากที่สามารถอยู่ได้ในหลาย สังคมก็ตาม การพัฒนามนุษย์ยังหมายถึงการพัฒนาคนตลอดช่วงชีวิต ซึ่งประกอบด้วย ความสัมพันธ์อย่างกลมกลืนของสังคมและธรรมชาติ เสริมสร้างศักยภาพของมนุษย์อย่างเต็มที่ โดยไม่เบียดเบียน ลดหรือทำลายสังคมและสิ่งแวดล้อม

Speth (1994) ผู้บริหารขององค์การสหประชาชาติได้อธิบายแนวคิด "การพัฒนามนุษย์แบบยั่งยืน" ว่าแท้จริงแล้วก็ไม่ใช่ทฤษฎีใหม่ทั้งหมด แต่จะเป็นเรื่องใหม่ก็คือ เราเปลี่ยนจาก การคิด เรื่องการพัฒนามาสู่ การปฏิบัติ การพัฒนา "การพัฒนามนุษย์ที่ยั่งยืน" สามารถนิยามได้ว่า "เป็นการพัฒนาที่ประชาชนเป็นศูนย์กลาง สิ่งแวดล้อมที่ดี และประชาชนมีส่วนร่วม" ประชาชนเป็นศูนย์กลาง เพราะว่าเป็นการพัฒนาที่ประชาชนต้องมาก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนยากจนให้ได้ รับสิ่งที่เป็นความจำเป็นขั้นพื้นฐานรวมทั้งความต้องการที่จะพึ่งพาตนเอง ขยายโอกาสให้พวกเขา ได้มีชีวิตที่สงบสุขและสุขภาพแข็งแรง ได้รับการศึกษาและทรัพยากรที่ช่วยให้มาตรฐานความเป็น อยู่สูงขึ้นซึ่งเป้าหมายคือการขจัดความยากจน สิ่งแวดล้อมที่ดี ก็คือเน้นความจำเป็นที่จะต้องฟื้นฟู ทรัพยากรธรรมชาติ เพิ่มผลผลิตแหล่งทรัพยากร และป้องกันสิ่งแวดล้อมทั้งระดับท้องถิ่นและ ระดับโลก มีส่วนร่วม ก็คือการพัฒนาจะประสบความสำเร็จก็ต่อเมื่อประชาชนมีโอกาสเข้ามามีส่วน ร่วมในกิจกรรมและกระบวนการที่มีผลต่อชีวิตของเขาเอง ดังนั้นการพัฒนามนุษย์แบบยั่งยืน จึงให้ ความสำคัญกับคนยากจนและธรรมชาติ (pro-poor and pro-nature)

การที่จะบรรลุแนวคิดการพัฒนาชุมชนดังกล่าวได้ กระบวนการพัฒนาโดยใช้คนเป็นศูนย์กลางจึงมีความสำคัญและจำเป็น เรื่องนี้ Miles (1985) ได้เสนอว่า กระบวนการพัฒนาโดยใช้คนเป็นศูนย์กลาง ควรจะแสดงให้เห็นถึงสิ่งต่อไปนี้

1. ความเป็นธรรมทางสังคม โดยสมาชิกทุกคนในสังคมมีโอกาสพัฒนาอย่างเท่าเทียมกัน
2. ความเป็นธรรมภายในภูมิภาคและระหว่างประเทศ โดยสังคมต้องยินยอมและส่งเสริมการพัฒนาสมาชิกในสังคมโดยยึดหลักการบูรณาภาพสังคม (เช่น ไม่มีการแสวงหาผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ การเอาเปรียบทางการเมือง และ/หรือการกดขี่ทางวัฒนธรรม ซึ่งจะเป็นการกีดกันคนออกไปจากสังคม จากการบรรลุความสำเร็จในการพัฒนามนุษย์)

3. การดำเนินชีวิตในปัจจุบันเพื่ออนาคต การพัฒนามนุษย์ของคนรุ่นปัจจุบันจะต้องไม่เป็นการทำให้เกิดพิษภัยต่อการมีชีวิต และการพัฒนาของคนรุ่นต่อไป ซึ่งหมายถึงการต้องอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชาติ และนับถือความสำเร็จและคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ซึ่งช่วยทำให้เกิดเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม

4. มีความรู้สึกที่ไว (Sensitive) ต่อปัจจุบัน การพัฒนาของคนรุ่นต่อไปต้องไม่หมายความว่าถูกคนรุ่นนี้เอาไปหมด การสร้างอนาคตให้กับคน คือเงื่อนไขของกระบวนการพัฒนาโดยใช้คนเป็นศูนย์กลาง การกดขี่คนโดยใช้อนาคตที่ห่างไกลนั้นไม่ใช่สิ่งที่ยอมรับได้ในแนวคิดการพัฒนามนุษย์

Singh (1994) ได้เสนอแนวคิดเรื่องการพัฒนาสังคมอย่างเป็นองค์รวมโดยใช้คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา และการสร้างประชาสังคม (Civil society) ไว้ว่าในทางปฏิบัติควรเป็นดังนี้

1. เศรษฐกิจ สังคม แบบประชาชนเป็นศูนย์กลางการพัฒนา โดยองค์กรเอกชน และองค์กรต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ต้องอุทิศตนเพื่อการวิจัย การติดต่อกัน ใช้เศรษฐกิจแบบใหม่เพื่อการเปลี่ยนแปลง ปรับเปลี่ยนตัวเองจากนักกิจกรรมสังคม (activist) ไปสู่นักประกอบการค้า (entrepreneur) และปรับเปลี่ยนองค์กรของตนไปสู่การเป็นนักประกอบการเพื่อสังคม (social enterprise agencies) ช่วยสร้างโอกาสตลอดจนฝึกอบรมคนและตัวแทนเพื่อการเปลี่ยนแปลงสู่นักประกอบการเพื่อสังคม และร่วมกันทำงานกับคนอื่นเพื่อสร้างสังคมแห่งการประกอบการค้า (social enterprises) ในชุมชน เพื่อให้เกิดเศรษฐกิจเพื่อสังคม

2. สังคมของประชาชนหรือประชาสังคม โดยถือว่าเราทุกคนมีสิทธิและควรใช้สิทธิเพื่อสร้างความรับผิดชอบโดยช่วยให้ทุกคนร่วมกันสร้างประชาสังคม อุทิศตนเพื่อสร้างความตระหนัก ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน เสริมสร้างความสามารถขององค์กรประชาชนให้เป็นเสมือนทัพหน้าที่พึ่งพาตนเองได้และมีความยั่งยืน กระบวนการทำงานต้องสร้างฉันทามติ ความโปร่งใส และทำให้เป็นที่ยอมรับของประชาชน

โดยสรุป การพัฒนามนุษย์ คือการส่งเสริมศักยภาพในตัวมนุษย์ให้เปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีกว่าเก่า นำไปสู่การสร้างสรรค์ชีวิตที่มีประโยชน์และสมหวัง การพัฒนามนุษย์ควรเป็นเป้าหมายโดยตรงของการพัฒนา การพัฒนาที่เน้นเพียงด้านเศรษฐกิจ เน้นความแตกต่างระหว่างเพศ วรณะ ชนชั้น เผ่าพันธุ์ ตลอดจนความเหลื่อมล้ำในด้านอื่น ๆ ล้วนเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนามนุษย์ทั้งสิ้น

3. ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ (Human Security)

แนวคิดนี้ ศุภางค์ จันทวานิช (2536) ได้ศึกษารวบรวมไว้ว่า เป็นแนวคิดที่ถูกเสนอขึ้นมาโดยโครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ (UNDP) โดยถือเป็นส่วนหนึ่งของดัชนีในการพัฒนามนุษย์ Society for International Development (SID) ได้นำแนวคิดนี้มาเสนอเป็นความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ทั่วโลก (Global Human Security) ซึ่งหมายถึงการที่มนุษย์ที่อาศัยอยู่ทั่วโลกสามารถดำรงชีวิตและทำมาหากินได้โดยปลอดภัยจากความหวาดกลัวภัยที่อาจจะคุกคามการอยู่รอด สุขภาพอนามัย การทำมาหากิน ตลอดจนความสุขสบายของเขา โลกจะมีความมั่นคงได้ก็ต่อเมื่อได้มีการพลิกผันทรัพยากรและแรงงานในโลกซึ่งแต่เดิมเคยถูกใช้ไปในด้านความมั่นคงทางการทหารและภูมิรัฐศาสตร์มาสู่การสร้างสรรค์ความผาสุกของชีวิตสามัญชนแทน

ความคิดเรื่องความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ทั่วโลก เป็นสิ่งที่ท้าทายโลกในปัจจุบันและเป็นแนวทางใหม่ที่อาจจะนำมาใช้พิจารณาปัญหาที่ยุ่งเหยิงซับซ้อนได้ ปัญหาเหล่านี้ได้แก่ ความยากจน ความอดอยากหิวโหย โรคภัยไข้เจ็บ ความไม่รู้หนังสือ ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ กลุ่มศาสนาหรือกลุ่มเชื้อชาติ การก่อการร้าย ภัยสงคราม ความกดดันที่เกิดจากความต้องการทรัพยากร ที่มีอยู่จำกัด การปราบปรามทางการเมือง การละเมิดสิทธิมนุษยชน การกดขี่และความรุนแรงที่กระทำต่อสตรี การเอาเปรียบ และใช้ประโยชน์ในทางมิชอบจากเด็ก ยาเสพติด อาชญากรรม การฉ้อราษฎร์บังหลวง การอพยพพลัดถิ่น การย้ายถิ่นที่อยู่ ตลอดจนปัญหาผู้เข้าเมืองโดยผิดกฎหมาย ความคิดเรื่องความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ทั่วโลกนี้เป็นพื้นฐานการกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาและเป็นแนวทางการร่วมมือในการพัฒนาที่เหมาะสมกับศตวรรษที่ 21 ที่กำลังจะมาถึง

ผู้ที่เข้าใจแนวคิดเรื่องความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ อาจนึกถึงสภาพชีวิตในสังคมที่เด็กจะไม่ต้องตายแต่แรกเกิด โรคภัยไข้เจ็บจะไม่ระบาดออกไป ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์อาจเกิดขึ้นแต่จะไม่ปะทุเป็นเหตุการณ์รุนแรง ผู้หญิงจะไม่ถูกข่มขืน คนจนจะไม่อดตาย ผู้ขัดแย้งทาง

การเมืองจะไม่ถูกบังคับให้ปิดปาก และวิญญูชนมนุษย์จะไม่ถูกบดขยี้ ความมั่นคงแบบนี้ไม่ใช่เรื่องของการใช้อาวุธ แต่เป็นเรื่องของศักดิ์ศรีของมนุษย์

UNDP ได้กำหนดสาระความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ออกเป็น 7 ด้าน ได้แก่ ความมั่นคงด้านเศรษฐกิจ ความมั่นคงด้านอาหาร ความมั่นคงด้านสุขภาพ ความมั่นคงด้านสิ่งแวดล้อม ความมั่นคงของบุคคล ความมั่นคงของชุมชน และความมั่นคงทางการเมือง

1. ความมั่นคงด้านเศรษฐกิจ มีจุดเน้นอยู่ที่การมีรายได้ขั้นต่ำอย่างเพียงพอ การไม่ตกงาน การประกอบอาชีพอิสระ และการสร้างเงื่อนไขสภาพการทำงานที่ได้มาตรฐาน

2. ความมั่นคงด้านอาหาร หมายถึง การมีโอกาสแสวงหาอาหาร ปลอดภัยจากการอดอยาก และการขาดสารอาหาร

3. ความมั่นคงด้านสุขภาพ เน้นการป้องกันโรคร้ายไข้เจ็บ การลดอัตราการตายแรกเกิดของทารก การปลอดภัยจากโรคเอดส์และโรคที่เกี่ยวข้องกับเอดส์ การปกป้องไม่ให้ผู้ป่วยโรคเอดส์ถูกเลือกปฏิบัติจากสังคม ในส่วนนี้ควรจะได้ครอบคลุมถึงการมีสุขภาพจิตดีอีกด้วย

4. ความมั่นคงด้านสิ่งแวดล้อม หมายถึง การมีสิ่งแวดล้อมทางกายภาพที่ถูกสุขลักษณะ มีน้ำสะอาดใช้ และมีความพร้อมสำหรับการป้องกัน หรือแก้ไขภัยพิบัติต่าง ๆ

5. ความมั่นคงของบุคคล มีจุดเน้นที่การปลอดภัยจากความรุนแรงที่เกิดโดยรัฐหรือโดยบุคคล ความรุนแรงที่เกิดโดยรัฐครอบคลุมทั้งรัฐที่บุคคลเป็นสมาชิกและรัฐอื่น เช่น การถูกทรมานหรือทารุณ ภาวะสงคราม ความรุนแรงจากความขัดแย้งระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ ฯลฯ ส่วนความรุนแรงที่เกิดโดยบุคคล ได้แก่ อาชญากรรม ความรุนแรงต่อเด็กและสตรี และการฆ่าตัวตาย

6. ความมั่นคงของชุมชน รวมถึงการปกป้องผลประโยชน์ของชุมชนและครอบครัวไม่ให้เกิดเอารัดเอาเปรียบ เช่น การคดโกงแรงงานหรือแรงงานทาส การขูดรีดอวัยวะเพศในกลุ่มชาวมุสลิมในอาฟริกาบางประเทศ การรุกรานจากกลุ่มชาติพันธุ์หรือศาสนาอื่นที่มีความขัดแย้งกัน

7. ความมั่นคงทางการเมือง ได้แก่ การเผยแพร่แนวคิดประชาธิปไตยให้เป็นที่ยอมรับ การประณามการปราบปรามด้วยกำลังของรัฐบาล การละเมิดสิทธิมนุษยชน การให้ความสำคัญแก่งบประมาณด้านสวัสดิการสังคมมากกว่างบประมาณด้านการทหาร

แนวคิดเรื่องความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ ได้กำหนดมาตรฐานขั้นต่ำในด้านต่าง ๆ ที่แสดงให้เห็นคุณภาพของชีวิตมนุษย์ การได้รับสิ่งที่สนองตอบความต้องการเกี่ยวกับปัจจัยสี่ ได้แก่ เสื้อผ้า อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ยารักษาโรค ก็นับเป็นมาตรฐานบางส่วนของความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ นอกจากนั้นการได้รับการศึกษา ได้รับการคุ้มครองจากการถูกเลือกปฏิบัติ ความรุนแรง การถูกเอารัดเอาเปรียบหรือการปราบปราม ก็ถือเป็นความมั่นคงของชีวิตมนุษย์เช่นกัน แนวคิดนี้ยัง

ครอบคลุมไปถึงการปกป้องให้มีทรัพยากรธรรมชาติใช้ตลอดไป การปกป้องมิให้มีการถลุงทางวัฒนธรรมและศักดิ์ศรีมนุษย์

รัฐที่เล็งเห็นความสำคัญของความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ จำเป็นต้องทบทวนนโยบายและการดำเนินงานของตนว่าได้ใช้งบประมาณและทรัพยากรอื่นไปเพื่อเป้าหมายใดบ้าง รัฐจำเป็นต้องลำดับความสำคัญของเป้าหมายของรัฐใหม่ นโยบายทั้งทางด้านการเมือง กฎหมาย เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม จะต้องสอดคล้องกับลำดับความสำคัญที่กำหนดขึ้นใหม่นี้ และการจัดสรรงบประมาณก็จะต้องเป็นไปในทิศทางเดียวกัน เป้าหมายของแนวคิดความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ คือการสำรวจว่าความต้องการพื้นฐานของประชาชนมีอะไรบ้างความต้องการดังกล่าวได้รับการตอบสนองและเพียงพอหรือยัง หากยังไม่ได้หรือไม่เพียงพอสาเหตุเกิดจากอะไร วิธีที่จะแก้ไขให้เกิดการตอบสนองอย่างเพียงพอคืออะไร ประชาชนในฐานะปัจเจกบุคคลและกลุ่ม ตลอดจนรัฐและสังคมโดยส่วนรวมจะมีส่วนช่วยแก้ไขอย่างไรบ้าง เราต้องยอมรับว่า ความมั่นคงที่แท้จริงไม่ใช่ความมั่นคงของแผ่นดิน หากแต่เป็นความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ผู้อาศัยอยู่บนแผ่นดินนั้น

พลเมืองของแต่ละประเทศควรตระหนักว่าชีวิตความเป็นอยู่ของเขาจะถูกคุกคามโดยความยากจนที่เกิดขึ้นในประเทศและในโลกไม่วันใดก็วันหนึ่งเมื่อคนอื่นไม่มีกินและเขามีกินอยู่กลุ่มเดียว เขาย่อมไม่อาจกินอยู่ได้อย่างเป็นสุข เมื่อคนอื่นไม่มีที่นอนและเขามีที่นอนอันแสนสบายอยู่กลุ่มเดียว เขาก็ไม่อาจนอนได้อย่างผาสุกประชาชนจะต้องเรียนรู้ว่าเขาต้องอยู่รอดร่วมกันหรือมิฉะนั้นก็ไม่มีโอกาสได้อยู่รอดเลยสักคนเดียว ความมั่นคงของชีวิตประชาชนในชาติหนึ่ง ๆ และในโลกยังเป็นสิ่งที่ทุกคนจะต้องช่วยกันจร โลก

ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ไม่ใช่ทฤษฎีที่นักปราชญ์หรือผู้รู้คิดประดิษฐ์ขึ้น หากแต่เกิดจากความกังวลที่มนุษย์มีในชีวิตประจำวัน ผู้หญิงบางคนกลัวจะถูกข่มขืนเมื่อเดินตามลำพังตอนกลางคืนบนถนนที่เปลี่ยว พ่อแม่บางคนกลัวลูกจะถูกชักชวนให้ลองยาเสพติด ชุมชนบางแห่งกลัวว่าน้ำที่ตนใช้อาบกินจะเน่าเสียเพราะภาวะมลพิษ คนบางกลุ่มงก ๆ เงิน ๆ กลัวจะถูกศัตรู ที่เป็นผู้ก่อการร้ายลอบสังหารหรือจับเป็นตัวประกัน คนเหล่านี้ต้องการความมั่นคงของชีวิตของเขา ต้องการหลักประกันว่าเขาจะปลอดภัยจากการถูกคุกคามต่าง ๆ ถ้าอยากทราบว่าคุณไม่มั่นคงของชีวิตอยู่ที่ไหน เป็นอย่างไร เราจะได้คำตอบเมื่อมองไปที่ใบหน้าและแววตาของเด็กที่ไร้ที่ซุกหัวนอนหรือผู้ใหญ่ที่ตกงานหรือคนที่สิ้นหวัง ความมั่นคงของชีวิตเรียกร้องให้คนรูดอกหันมาสนใจคนจน คนสุขสบายต้องห่วงใยคนทุกข์ยาก เพราะความจน ความทุกข์ยาก หรือโชคร้ายต่าง ๆ อาจเกิดกับเขาได้เช่นกัน ลูกของคนรวยก็สามารถเป็นเหยื่อเอดส์หรือเฮโรอีนได้ บ้านของคนสบาย

ก็อาจต้องรับผลจากอากาศเป็นพิษ หรือถูกจัดโดยห้วงโหมยได้ คนในสังคมจำเป็นต้องหันหน้าเข้าหากัน และร่วมมือกันสร้างความมั่นคงของชีวิตโดยส่วนรวม ไม่ใช่ความมั่นคงของชีวิตปัจเจกบุคคลหรือครอบครัวหรือชั้นทางสังคม

โดยสรุป ความมั่นคงของชีวิตมนุษย์เป็นเรื่องที่ไร้พรมแดน เป็นพันธกิจของประชาคมโลก โลกในสมัยของโลกาภิวัตน์ได้เปิดประตูรับสิ่งแปลกใหม่ ทันสมัยเข้าสู่หน้าบ้านพร้อม ๆ กับที่รับความทุกข์ยากของมวลมนุษย์เข้าทางหลังบ้าน ยาเสพติดที่ทำลายชีวิตมนุษย์อย่างเจ็บกริบ และภาวะมลพิษที่กระจายตัวไปเรื่อย ๆ มาพร้อมกับความทันสมัยและการไหลบ่าของวัฒนธรรม การบริโภคจากชาติหนึ่ง ไปสู่อีกชาติหนึ่ง โรคเอดส์ก็ไม่มีพรมแดนเช่นกัน ความยากจนของประชาชนไม่อาจหยุดยั้งอยู่ที่พรมแดนของประเทศแม้ประชาชนที่ยากจนอาจจะถูกหยุดยั้งไว้ที่ชายแดนชั่วขณะก็ตามที

4. การพัฒนาสังคม (Social development)

ในการประชุมสุดยอดเพื่อการพัฒนาสังคม (The World Summit for Social Development) ซึ่งจัดขึ้นเมื่อเดือนมีนาคม 1995 ที่กรุงโคเปนเฮเกนนั้น สาระสำคัญของการพัฒนาสังคมโดยสรุปก็คือ การให้ความสำคัญกับคนและสิ่งแวดล้อมเป็นอันดับแรก ก่อนการประชุมสุดยอดครั้งนั้นกลุ่มองค์กรเอกชนในภูมิภาคเอเชีย-แปซิฟิกได้ร่วมประชุมสรุปปัญหา สาระ และแนวโน้มอันเป็นจุดเน้นของการพัฒนาสังคมในภูมิภาคนี้ ซึ่งปัญหาสำคัญ Morales (1994) เขียนไว้ว่า ปัญหายากจนเป็นปัญหารุนแรงที่สุด นอกจากนี้คือปัญหาเรื่องการถูกกีดกัน การเลือกปฏิบัติ การไม่มีส่วนร่วม ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้หญิง ปัญหารุนแรงอื่น ๆ ได้แก่ การแสวงหาผลประโยชน์ ความขัดแย้งของชนต่างวัฒนธรรม หรือกลุ่มชาติพันธุ์ การติดยาเสพติด อาชญากรรม การฉ้อราษฎร์บังหลวง การบริโภคทรัพยากรมากเกินไป และการตัดสินใจโดยกลุ่มคนจำนวนน้อยที่มีอำนาจ

การพัฒนาทางสังคมในบริบทนี้จึงมีประเด็นหลัก 3 ประการที่ต้องดำเนินการ คือ การลดและขจัดความยากจน การจ้างงานและลดการว่างงาน และการสร้างความกลมกลืนทางสังคม โดยเน้นกลุ่มคนที่จะเป็นเป้าหมายของการพัฒนา คือกลุ่มผู้ด้อยโอกาสในสังคม ได้แก่ พวกที่ยากจนมาก สตรีเด็กและเยาวชน คนพิการไร้ความสามารถ ผู้สูงอายุ และกลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นชนกลุ่มน้อย (United Nations, 1992) สำหรับยุทธศาสตร์การพัฒนาของภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มีสาระสำคัญโดยสรุปคือ

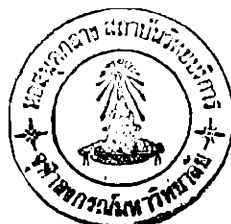
1. การขจัดความยากจน โดยใช้นิยามความยากจนที่รัฐบาลประเทศต่าง ๆ ใช้คือ รายได้ของครัวเรือน หรือนบุคคลที่ต่ำกว่าเส้นยากจน (Minimum Threshold) ตัวบ่งชี้อื่น ๆ เช่น การได้รับแคลอรีต่ำ การมีชีวิตไม่ยาวนาน และการไม่รู้หนังสือ ซึ่งถ้าเป็นเช่นนี้ประชากรหนึ่งในสามของภูมิภาคเอเชีย-แปซิฟิก จัดอยู่ในกลุ่มผู้ยากจนที่แท้จริง

2. การกระจายความเป็นธรรม เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผู้ด้อยโอกาสเช่น กัน คือสตรี เยาวชน คนพิการ ผู้สูงอายุ กลุ่มชาติพันธุ์ที่เป็นชนกลุ่มน้อย คนเหล่านี้ไม่ได้รับโอกาสและไม่สามารถเข้าถึงบริการต่าง ๆ ที่สามารถนำมาปรับปรุงคุณภาพชีวิตได้

3. การมีส่วนร่วมของประชาชน คนส่วนใหญ่ในภูมิภาคนี้ไม่สามารถยกระดับคุณภาพชีวิตของตนเองได้ เพราะถูกกีดกันจากกระบวนการการตัดสินใจ และการควบคุมสถานการณ์ทั้งด้านครอบครัว ชุมชน และองค์กรต่าง ๆ

แท้จริงแล้วปัญหาสังคมและยุทธวิธีเพื่อพัฒนานั้นมีผู้เสนอแนวคิด ทฤษฎีไว้มากมายดังเช่น Ensminger (1982) เสนอแนวคิดตามทฤษฎีสังคมเพื่อการพัฒนาไว้ 12 ประการคือ

1. พัฒนาประชาชน เพื่อการพัฒนาตนเอง มุ่งให้ประชาชนมีความนับถือตนเอง
2. ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา ขอมรับและเพิ่มความรับผิดชอบในการแก้ปัญหาของตนเอง โดยรับการแนะแนวทาง ความช่วยเหลือทางเทคโนโลยี และสนับสนุนการเงินจากรัฐ
3. การกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพื่อพัฒนานั้นอาจมาจากประชาชน หรือจากแหล่งภายนอกก็ได้
4. การเปลี่ยนแปลงทางสังคม ทั้งด้านค่านิยม ทศนคติ หรือวิถีการดำเนินชีวิต ต้องเป็นกระบวนการเพื่อกระตุ้นการมีส่วนร่วมของประชาชน
5. การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทางสังคม และค่านิยมต่าง ๆ ล้วนได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง และในทางกลับกันก็ต้องก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้วย
6. การพัฒนาสังคม ในฐานะที่เป็นตัวกระตุ้นและเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลง ควรนำเสนอความคิด และกระทำแบบดั้งเดิม ซึ่งบางครั้งอาจท้าทายค่านิยมที่มีอยู่
7. การพัฒนาสังคมในลักษณะที่เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากสังคมดั้งเดิมสู่สังคมใหม่ ต้องพึ่งพาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ขณะเดียวกันต้องรู้จักพิจารณาเลือกรับด้วย
8. ประชาชนควรต้องรู้และเข้าใจว่า เงินทุนเพื่อการพัฒนาสังคมที่ยั่งยืนนั้นต้องมาจากท้องถิ่นของเขาเอง เพื่ออำนาจประโยชน์แก่พวกเขา

9. การกระจายอำนาจบริหาร การกำหนดระยะเวลาการปฏิรูปที่ดิน และสถาบันควรเป็นส่วนที่กำหนดไว้ในนโยบายชาติ และให้การสนับสนุนในลักษณะของการพัฒนาชนบทแบบผสมผสาน

10. เทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่เข้ามาสู่ชีวิตครอบครัวและการทำงาน ควรมีการพิจารณาเลือกให้เหมาะสมกับค่านิยมทางด้านวัฒนธรรม

11. การพัฒนาสังคมจะไม่เป็นผลหากขัดแย้งกับการเมือง ทั้งนี้ เพราะการพัฒนาทั้งหลายเป็นเรื่องของการเมือง การสนับสนุนอย่างแข็งขันทางการเมือง จะเป็นตัวตัดสินถึงจุดเน้นของการพัฒนาสังคม

12. การช่วยเหลือของนักวิชาการ ทางด้านสังคมเพื่อพัฒนานั้น ขึ้นอยู่กับความสามารถที่จะสื่อสารด้วยภาษาที่สามัญชนเข้าใจได้ เช่นเดียวกันกับนักวางแผนและนักการเมือง

แนวคิดการพัฒนาสังคมดังกล่าว ได้เน้นสาระที่เป็นเรื่องของคน และเงื่อนไขต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในการประชุมสุดยอดเพื่อการพัฒนาสังคม 1995 ก็ได้กำหนดกระบวนการพัฒนาสังคมโดย ยึดคนเป็นศูนย์กลาง ไว้ Shrivastava (1994) ได้อธิบายว่า กระบวนการพัฒนาสังคมที่ยึดคนเป็นศูนย์กลางนี้ ต้องการการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างเป็นประชาธิปไตย โดยการให้สิทธิที่ถูกต้องตามกฎหมายแก่เขาที่จะใช้อำนาจและทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อตอบสนองความจำเป็น และความใฝ่ฝันของเขา หลักสำคัญตามกระบวนการนี้คือการเข้าใจอย่างถ่องแท้และอย่างมีวิจาร์ณญาณของประชาชนในความเป็นจริงและกระบวนการเปลี่ยนแปลง ที่จะช่วยกันควบคุมอำนาจ และทรัพยากรเพื่อสร้างสังคมบนหลักการของ "ประชาชนและธรรมชาติต้องมาก่อน"

คำอธิบายนี้สอดคล้องกับคำอธิบายของ Morales (1994) ที่ว่า สังคมในอนาคตต้องเป็นสังคมของประชาชน ถึงเวลาแล้วที่คนในทุกชุมชนจะต้องเป็นผู้กำหนดระเบียบสังคมของตนเอง การพัฒนาสังคมและมนุษย์ไม่ควรต้องถูกกำหนดโดยรัฐและตลาด เหตุผลก็คือทั้งรัฐและตลาดไม่ว่าจะพยายามแสดงความเป็นมิตรกับประชาชน และแสดงความหวังดีต่อสิ่งแวดล้อมเพียงใด ก็ไม่อาจได้รับความไว้วางใจอย่างเต็มที่ว่าจะทำให้เกิดความเป็นธรรมในสังคมและการพัฒนามนุษย์ที่ยั่งยืนได้

จากแนวคิดในการพัฒนาสังคมดังกล่าว กลุ่มองค์กรเอกชนเอเชีย-แปซิฟิก ได้กำหนดนิยามของ "การพัฒนาสังคม" และนำเสนอในการประชุมสุดยอด ว่าเป็น "แนวความคิดในการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม ซึ่งหมายถึง การพัฒนาเพื่อความเป็นธรรมทางสังคม ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ความยั่งยืนทางนิเวศวิทยา การมีส่วนร่วมทางการเมือง และความคงอยู่ของวัฒนธรรม"

(Singh, 1994) ซึ่งในบริบทดังกล่าว มีแนวความคิด 2 ประการที่น่าเสนอ คือแนวความคิดเรื่องประชาสังคม (Civil society) และแนวความคิดเรื่องประชาชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา

คณะกรรมการด้านเศรษฐกิจและสังคมสำหรับเอเชีย-แปซิฟิก (ESCAP, 1994) ได้กำหนดวิสัยทัศน์ของการพัฒนาสังคมในภูมิภาค เอเชีย-แปซิฟิก จนถึงปี ค.ศ. 2000 และต่อจากนั้นว่า จุดมุ่งหมายของการพัฒนาสังคม คือ การขจัดความยากจนที่แท้จริง การกระจายความยุติธรรม และการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน เรื่องที่ต้องดำเนินการ มี 9 เรื่อง ได้แก่ ประชากร สุขภาพอนามัย การศึกษา การจ้างงาน ที่อยู่อาศัย สิ่งแวดล้อม ภัยพิบัติต่าง ๆ อาชญากรรมและความมั่นคงของชีวิตมนุษย์ ทางเลือกด้านนโยบายและการวางแผนของการพัฒนาสังคม นโยบายและแผนการพัฒนาสังคมของประเทศต่าง ๆ ต้องอยู่บนสมมติฐานต่อไปนี้

1. การพัฒนาสังคมเป็นทั้งผลผลิตและกระบวนการซึ่งประชาชนต้องร่วมทำงานด้วย เพื่อให้เกิดการรับรู้ในเป้าหมายและส่วนแบ่งของปัจเจกบุคคล
2. การปรับปรุงคุณภาพชีวิตเป็นผลผลิตที่สำคัญ การจะบรรลุผลได้ด้วยการริเริ่มการพัฒนาทุกชนิด
3. ความพยายามที่จะทำให้สภาพการณ์ทางสังคมดีขึ้น ควรเน้นวิธีการพัฒนามากกว่าสวัสดิการสังคมที่จะทำให้เกิดความต้องการทางสังคมขึ้น
4. การพัฒนาสังคมที่ได้ผลต้องการ การมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างมีจุดมุ่งหมาย และมีเป้าหมายในกระบวนการพัฒนา รวมทั้งปัจเจกบุคคล ครอบครัว ชุมชน กลุ่ม สถาบันศาสนา องค์กรเอกชน นักวิชาการ ธุรกิจเอกชน และองค์กรของรัฐ
5. การพัฒนาต้องเน้นการพัฒนาเพื่อ "หน้าตาของมนุษย์" (with human face) พร้อมไปด้วย นั่นคือการพัฒนาที่สะท้อนความจำเป็นทางด้านวัตถุและสังคมขั้นพื้นฐานของปัจเจกบุคคล ครอบครัว ชุมชน และสังคมโดยรวม
6. ส่งเสริมการพัฒนาทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างผสมผสาน ซึ่งรัฐบาลต้องกำหนดไว้ในนโยบายและแผนงานของรัฐด้วย
7. บทบาทของรัฐบาลในฐานะที่เป็นผู้ร่วมในการพัฒนามีอย่างน้อย 4 ประการ คือ การมอบภาวะผู้นำในกระบวนการพัฒนาส่วนใหญ่ให้กับประชาชนหรือเอกชน การดำเนินการในองค์ประกอบที่สำคัญของยุทธศาสตร์การพัฒนาเพื่อตอบสนองความต้องการเร่งด่วนของประชาชน หรือต้องการทำสิ่งนั้นให้เกิดขึ้น (เช่น การประถมศึกษา การดูแลสุขภาพ และดูแลกลุ่มเป้าหมายเฉพาะ เช่น ผู้ยากไร้ สตรีและคนพิการ) การสร้างหลักประกันในการผสมผสานการทำงานระดับสูงของหน่วยงาน องค์กรด้านเศรษฐกิจ-สังคม ในการเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการ

การพัฒนา และการกำกับดูแล วิจัยและประเมินผลการพัฒนาเพื่อคุณภาพและประสิทธิผล ของการทำงานด้านนี้

โดยสรุป การพัฒนาสังคม เป็นการพัฒนาที่มีความสำคัญ สิ่งที่ต้องเน้นคือการพัฒนา อย่างเป็นองค์รวม ที่มุ่งผสมผสานประเด็นการพัฒนาในหลายเรื่อง เช่น มุ่งขจัดความยากจน สร้าง ความเป็นธรรม และการมีส่วนร่วมของประชาชนทุกกลุ่มในสังคม

5. การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development)

ในช่วงต้นทศวรรษ 1990 แนวคิดการพัฒนาได้ถูกปรับปรุงใหม่และเสนอชื่อใหม่ว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน” แนวคิดใหม่นี้เกิดจากการประชุมของ Brundthland Commission เมื่อปี 1987 โดยมุ่งจะแก้ปัญหากระบวนทัศน์การพัฒนาที่ถูกครอบงำโดยทฤษฎีทางเศรษฐศาสตร์ซึ่งเป็นการ มองปัญหาจากคนนอกที่ไม่รู้ปัญหาอันแท้จริง ได้ละเลยมิติทางนิเวศวิทยา และได้ใช้ทรัพยากร ธรรมชาติไปอย่างสิ้นเปลือง

การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable development) เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงทั้งในเชิง ปริมาณและเชิงคุณภาพที่ประกอบด้วยตัวแปรมากมายที่ทำให้บุคคลและชุมชนเริ่มสร้างเอกลักษณ์ แห่งตนที่มีลักษณะเฉพาะ และสร้างความสามารถที่จะเผชิญกับโลกได้อย่างมีจุดหมายและด้วย ความภาคภูมิใจ กระบวนการนี้เน้นการเติบโตอย่างกลมกลืนของบุคคลและชุมชนกับสภาพทาง เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และจิตวิญญาณของสังคมโดยส่วนรวม กระบวนการพัฒนาเช่นนี้เน้น ความเสมอภาคระหว่างเพศ ความเสมอภาคระหว่างศาสนาและความเสมอภาคระหว่างรุ่นอายุ (United Nations, INTERNET)

แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้นได้เริ่มก่อตัวเป็นรูปร่างขึ้นมา เมื่อปี ค.ศ. 1980 เมื่อ สถาบันอนุรักษ์ธรรมชาติ ที่มีชื่อว่า The World Conservation -IUCN แห่งสวิสเซอร์แลนด์ได้เสนอ รายงานเรื่อง World Conservation Strategy ออกมา ซึ่งสร้างผลสะท้อนไปทั่วโลก ในรายงานฉบับ นั้นได้มีการเน้นย้ำแนวคิดที่สำคัญข้อหนึ่งว่า “มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และอนาคตของ มนุษย์จะค่อนข้างมีคมน้อยอย่างยิ่งถ้าหากมนุษย์ไม่ทำการอนุรักษ์ธรรมชาติ แต่ท่ามกลางการอนุรักษ์ เราจะต้องแก้ไขปัญหาคความยากจนของมนุษย์ชาติทั่วโลกด้วย” สถาบันอนุรักษ์แห่งนี้ยัง ได้เสนอแนวคิดว่า การอนุรักษ์ธรรมชาติและการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมเป็นสิ่งที่ไปด้วยกันได้

คำว่าพัฒนาที่ยั่งยืนหรือ Sustainable development ปรากฏเป็นครั้งแรก ณ ที่นี้เอง (ปริชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2538: 41, อัคสำเนา)

ในปี ค.ศ. 1983 องค์การสหประชาชาติได้จัดตั้งคณะกรรมการโลกเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (World Commission on Environment and Development) เพื่อทำการศึกษารายงานในเรื่องการสร้างความสมดุลระหว่างสิ่งแวดล้อมกับการพัฒนา อีกสี่ปีต่อมาคณะกรรมการดังกล่าวได้เผยแพร่เอกสารจากการศึกษาที่มีความสำคัญมากฉบับหนึ่งของสหประชาชาติที่มีชื่อว่า Our Common Future เอกสารฉบับนี้ได้เรียกร้องให้ชาวโลกเปลี่ยนแปลงวิถีการดำเนินชีวิตที่ฟุ่มเฟือยและเปลี่ยนแปลงวิถีทางในการพัฒนาเสียใหม่ในลักษณะที่ปลอดภัยต่อสิ่งแวดล้อม และให้สอดคล้องกับข้อจำกัดของธรรมชาติมากยิ่งขึ้นและว่ามนุษยชาติสามารถทำให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนขึ้นมาได้ การพัฒนาที่ยั่งยืนคือความสามารถที่จะตอบสนองความต้องการของคนในยุคปัจจุบัน โดยไม่ขัดขวางหรือทำลายความสามารถของคนในยุคต่อ ๆ ไปที่จะตอบสนองความต้องการของคนเอง (ไมเคิล คิตติง, มานพ เมฆประยูรทอง, ผู้แปล , 2537: 4)

แนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน ให้ความสำคัญกับหลักการความ ยั่งยืนทางนิเวศ ซึ่งจะต้องมีมิติของความเสมอภาคทางสังคมด้วย ซึ่งหมายถึงความเสมอภาคระหว่างชนสองรุ่น คือ ปัจจุบัน และอนาคต รวมทั้งความเสมอภาคภายในชนรุ่นปัจจุบันนั่นคือการลดช่องว่างระหว่างคนจนกับคนรวย เรื่องนี้สถาบันวิจัยสิ่งแวดล้อมของโลกคือ World Resource Institute ได้เสนอรายงานพิเศษเรื่อง Toward Sustainable Development รายงานนี้ไม่ได้มีการให้นิยามเกี่ยวกับ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” แต่เน้นย้ำว่า การพัฒนาแบบใหม่มี 4 มิติคือ เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยี การจะมีความยั่งยืนแบบไหนนั้นต้องขึ้นอยู่กับสภาพท้องถิ่นและระดับการพัฒนาของแต่ละประเทศ (ปริชา เปี่ยมพงศ์สานต์, 2538:18)

แท้จริงแล้วความพยายามในการนิยาม “การพัฒนาที่ยั่งยืน” มีมานานแล้ว ดังที่ Norgaard (1994: 18-20) ได้รวบรวมไว้ดังต่อไปนี้

“การพัฒนาที่ยั่งยืน” เป็นการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการในปัจจุบัน โดยปราศจากการประนีประนอมในความสามารถของคนรุ่นต่อไปที่จะบรรลุถึงความต้องการของพวกเขา” (คณะกรรมการโลกว่าด้วยเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา, 1980)

“การพัฒนาที่ยั่งยืน” คือแบบแผนของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ซึ่งตั้งเป้าประสงค์ทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่มีอยู่ในปัจจุบัน โดยไม่เป็น

การเลี้ยงอันตรายต่อผลประโยชน์ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันเช่นนี้ในอนาคต
(Goodland and Ledec, 1987)

การใช้คำว่า “ความยั่งยืน” โดยทั่วไปหมายถึงความสามารถที่จะดำรงไว้ซึ่งกิจกรรมบางอย่างในภาวะที่เผชิญความกดดัน ดังนั้นเราจึงนิยามการพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืนว่าเป็นความสามารถที่จะคงไว้ซึ่งการทำให้เกิดผลผลิตจากไร่นาหรือในฟาร์มในยามที่มีภาวะกดดัน(Conway and Barbier,1988)

Norgaard ได้เรียกร้องให้มีการนิยามเชิงปฏิบัติการของการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยเขาเสนอว่าหากจะเป็นเช่นนั้นได้ให้พิจารณาวิเคราะห์ใน 7 ระดับ คือ

ระดับที่หนึ่ง ระดับท้องถิ่นและคำถามง่าย ๆ ว่าการดำเนินการด้านเกษตรกรรมอุตสาหกรรมในภูมิภาคนี้ดำเนินไปอย่างไรไม่มีข้อจำกัด ไม่ว่าจะเป็นการทำลายทรัพยากรในท้องถิ่นและระบบสิ่งแวดล้อมใช่หรือไม่

ระดับที่สอง ในระดับของสิ่งแวดล้อมระดับภาคก็จำเป็นต้องถกเถียงว่าการจัดการสารบางอย่างของสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากการลงทุนมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อม เครื่องมือเครื่องมือ และสิ่งอำนวยความสะดวกได้อย่างไร วิธีการลงทุนทำให้เกิดความสมดุลแบบผิด ๆ ใช่หรือเปล่า

ระดับที่สาม ภูมิภาคนั้น ๆ ต้องพึ่งพาพลังงานหรือวัตถุดิบจากที่อื่นใช่หรือไม่ หากต้องพึ่งพาทรัพยากรเหล่านั้นอาจหมดสิ้นลงเมื่อไร และหากต้องใช้แหล่งทรัพยากรในท้องถิ่นหรือแหล่งทรัพยากรใหม่ ๆ ทรัพยากรเหล่านั้นจะถูกใช้ภายในโครงสร้างของเศรษฐกิจระดับท้องถิ่นหรือไม่ และจะต้องจัดการอย่างเหมาะสมได้อย่างไร

ระดับที่สี่ ภูมิภาคของเรารู้สึกถึงความยั่งยืนทางวัฒนธรรมบ้างหรือไม่ ความรู้ องค์การและเทคโนโลยีของภูมิภาคอื่น ๆ จะช่วยได้มากไหม คงต้องมีการถกเถียงถึงข้อจำกัดของความเจริญ เทคโนโลยีใหม่ ๆ และประชาชนที่มีการศึกษาดี ที่เข้ามาแทนที่ทรัพยากรที่ใช้หมดไปและการทำให้สิ่งแวดล้อมเลวลง

ระดับที่ห้า ภูมิภาคอาจต้องการจะรู้ว่ามีความเสี่ยงด้านเทคโนโลยีและองค์กรหรือไม่ที่จะปรับให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงของบรรยากาศ และสิ่งที่เกิดโดยไม่รู้ตัวที่ภูมิภาคอื่น หยิบยื่นให้

ระดับที่หก เราอาจขยายข้อสงสัยของเราไปไกลกว่าความสนใจในภูมิภาค โดยอาจตั้งคำถามในเรื่องการเปลี่ยนแปลงบรรยากาศของโลกหรือบังคับให้ภูมิภาคอื่น ๆ เปลี่ยนพฤติกรรมของเขาด้วย

ระดับที่เจ็ด และประการสุดท้ายในระดับชาติและระดับนานาชาติ นักวางแผนอาจต้องการแสวงหาความมั่นคงทางด้านวัฒนธรรมของทุกภูมิภาคโดยการสร้างความกลมกลืน คำถาม

ก็คือทุกภูมิภาคสามารถไปด้วยกันได้อย่างสอดคล้องและไว้วางใจกันหรือไม่ หรือต่างก็มุ่งที่จะทำตายซึ่งกันและกัน

แนวคิดว่าด้วยการพัฒนาแบบยั่งยืนนี้ UNFPA (1992: III, อ้างถึงใน เกื้อ วงศ์บุญสิน, 2538: 20) ได้ให้ความสนใจและรวบรวมคำอธิบายไว้โดยแบ่งได้สี่ประการดังต่อไปนี้

1. การพัฒนาแบบยั่งยืน หมายถึงการพัฒนาที่ตรงกับความต้องการตามความจำเป็นในปัจจุบัน โดยสามารถรองรับความต้องการและ/หรือความจำเป็นที่จะเกิดแก่ชนรุ่นหลัง ๆ ด้วย ทั้งนี้ มาตรฐานการครองชีพที่เลขชี้ความจำเป็นขั้นพื้นฐานต่ำสุดจะยั่งยืนต่อเมื่อมาตรฐานการบริโภคในทุกหนทุกแห่งคำนึงถึงความยั่งยืนในระยะยาว

2. การพัฒนาแบบยั่งยืน ครอบคลุมมาตรฐานการรักษาโรคทางทรัพยากรที่ตกกับชนรุ่นหลัง โดยอย่างน้อยให้ได้มากพอ ๆ กับที่ชนรุ่นปัจจุบันได้รับมา

3. การพัฒนาแบบยั่งยืนเป็นการพัฒนาที่กระจายผลประโยชน์ของความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจได้อย่างทั่วถึง ตลอดจนเป็นการพัฒนาที่ปกป้องสิ่งแวดล้อมทั้งในระดับท้องถิ่นและในระดับโลกโดยรวมเพื่อชนรุ่นหลัง และเป็นการพัฒนาที่ทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้นอย่างแท้จริง

4. การพัฒนาแบบยั่งยืนหมายถึงการทำให้คุณภาพชีวิตมนุษย์ดีขึ้นภายในระบบนิเวศวิทยาที่สามารถจะรองรับการดำเนินชีวิตได้ต่อไป ในลักษณะดังกล่าว เศรษฐกิจแบบยั่งยืน (sustainable economy) คงต้องเป็นเศรษฐกิจที่ธำรงรักษาแหล่งทรัพยากรธรรมชาติของคนไว้ได้ โดยเศรษฐกิจแบบนี้จะยังคงสามารถพัฒนาควบคู่ไปกับการรักษาแหล่งทรัพยากรได้ต่อไปด้วยการปรับตัวและโดยอาศัยการยกระดับความรู้ ปรับปรุงองค์กร ตลอดจนปรับปรุงประสิทธิภาพทางเทคนิค และเขาวนปัญญา

แนวคิดในเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ นักคิดบางท่านได้ให้ความสำคัญกับเรื่องของจริยธรรม โดยเรียกชื่อว่าเป็น “จริยธรรมเพื่อการดำเนินชีวิตที่ยั่งยืน” และได้เสนอว่าควรมีหลักทางศีลธรรมที่แยกเป็นห้ากลุ่ม คือ กลุ่มแรก ชีวิตเป็นหนึ่งเดียว คือประชาชนหรือชุมชนของสิ่งมีชีวิตมีวิวัฒนาการร่วมกัน มนุษย์ไม่อาจอยู่แยกส่วนจากธรรมชาติได้ มนุษย์จึงต้องเรียนรู้เพื่อที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติ กลุ่มที่สอง ความเชื่อถือในเรื่องสิทธิมนุษยชน คือสิทธิพื้นฐานต่าง ๆ เช่นสิทธิในชีวิตและความเป็นอิสระ สิทธิในความปลอดภัยและเสรีภาพในการแสดงออก การละเมิดสิทธิมนุษยชนเท่ากับเป็นการละเมิดต่อธรรมชาติ กลุ่มที่สาม การยอมรับนับถือในสิ่งมีชีวิตอื่น คือสัตว์และพืชทุกชีวิตมีคุณค่าในตัวเอง เราจึงต้องยอมรับในคุณค่าอันนี้ กลุ่มที่สี่ ความรับผิดชอบ มนุษย์ทุกคนต้องรับผิดชอบต่อผลกระทบของคนที่มีต่อธรรมชาติ ไม่ว่าจะทำอะไรลงไปต้องให้เกิดผล

เสียดสรรมชาติน้อยที่สุด กลุ่มที่ห้า การรู้จักแบ่งปันประโยชน์ที่ได้จากการใช้ธรรมชาติ (มูลนิธิโลกสีเขียว, 2537)

แนวคิดเรื่องธรรมเพื่อการดำเนินชีวิตแบบยั่งยืนนี้สอดคล้องกับรายงานเรื่องห่วงใยในผืนโลก โดยในปี ค.ศ. 1991 สถาบันอนุรักษ์ธรรมชาติ (The World Conservation - IUCN) ได้เสนอรายงานฉบับหนึ่งชื่อ “ห่วงใยในผืนโลก” (Caring for the Earth) อันเป็นการสานความคิดต่อจาก World Conservation Strategy จุดมุ่งหมายของรายงานฉบับนี้มีความต้องการที่จะปรับปรุงวิถีการดำรงชีวิตของมนุษย์ในทศวรรษที่ 1990 โดยการสร้างเงื่อนไขที่สำคัญ 2 ข้อ คือ

1. มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่เราจะต้องมีจริยธรรมแบบใหม่ เรียกว่าจริยธรรมสำหรับการดำรงชีวิตแบบยั่งยืน (the ethic for sustainable living) และจะต้องส่งเสริมให้จริยธรรมนี้แพร่กระจายไปทั่วโลก พร้อมกับนำหลักการสำคัญ ๆ ของจริยธรรมไปปฏิบัติกันได้อย่างกว้างขวางในชีวิตประจำวันของผู้คนในประเทศต่าง ๆ

2. ต้องมีการเชื่อมโยงผสมผสานกันระหว่างการอนุรักษ์ธรรมชาติและการพัฒนาการ “อนุรักษ์” หมายถึงการกระทำที่อยู่ภายในขีดจำกัดของความสามารถรองรับของระบบนิเวศ และ “การพัฒนา” หมายถึงการส่งเสริมให้ประชาชนมีคุณภาพชีวิตที่ยาวนาน

มองจากเงื่อนไข 2 ข้อนี้แล้ว “การพัฒนาที่ยั่งยืน” หมายถึงการปรับปรุงคุณภาพชีวิตมนุษย์ ขณะเดียวกันก็ส่งเสริมให้มีการดำเนินชีวิตอยู่ภายในขอบเขตของความสามารถรองรับของระบบนิเวศด้วย

รายงาน “ห่วงใยผืนโลก” เสนอให้มีการสร้าง “สังคมแบบยั่งยืน” (sustainable development) ขึ้นมาโดยใช้หลักการ 9 ข้อ คือ

1. ให้ความรักและห่วงใยในสรรพสัตว์ทั้งหลาย ทั้งเพื่อนมนุษย์และธรรมชาติทั้งหมด
2. ปรับปรุงคุณภาพชีวิตมนุษย์ ซึ่งในที่นี้หมายถึงประชาชนผู้ยากไร้ทั้งหมด
3. อนุรักษ์ความหลากหลายของธรรมชาติและระบบต่อเถียงชีวิตทั้งปวง เช่น ดิน

น้ำ อากาศ

4. ป้องกันดูแลไม่ให้ทรัพยากรที่เพิ่มขึ้น ไม่ได้แล้วต้องหมดไปจากโลก
5. ดำเนินกิจกรรมให้อยู่ในขอบเขตของความสามารถรองรับของธรรมชาติ
6. ปรับปรุงทัศนคติ ค่านิยม และพฤติกรรมให้สอดคล้องกับธรรมชาติ
7. ส่งเสริมให้ชุมชนดูแลจัดการทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นของตนเอง บน

พื้นฐานของหลักการประชาธิปไตย

8. สร้างขอบข่ายการวางแผนเพื่อการพัฒนาและอนุรักษ์ธรรมชาติโดยการมีส่วนร่วมของประชาชน

9. คิดคำนึงถึงการประสานงาน(ร่วมกันระดับโลก)

นอกจากเรื่องสังคมแบบยั่งยืนแล้ว ยังมีแนวคิดเรื่อง “การดำรงชีพแบบยั่งยืนและมั่นคง” (sustainable livelihood security) ซึ่งแนวคิดนี้เสนอความเห็นว่าการให้ความสำคัญอย่างสูงแก่สิ่งแวดล้อมยังไม่เพียงพอ ทางเลือกสีเขียวของการพัฒนาจะต้องตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับอุดมการณ์และยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ดำรงอยู่ด้วย เราจะต้องมองว่าการพัฒนาที่แท้จริงนั้นเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาค่าความยากจนและความต้องการของมนุษย์

การดำรงชีพแบบยั่งยืนและมั่นคงมีแนวคิดที่ว่าประชาชนจะต้องมีอาหารและรายได้เพียงพอเพื่อสนองความต้องการพื้นฐานของตน ในขณะที่เดียวกันจะต้องสามารถเข้าถึงทรัพยากรปัจจัยการผลิต และกิจกรรมการทำงานต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้จะทำให้ความเสียดังกล่าวไม่แน่นอนในการดำรงชีวิตลดลงไปได้ (ปริชา เปียมพงสานต์, 2538: 40-43)

ในเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ นักวิชาการหลายฝ่ายได้พยายามอธิบายเพื่อให้เกิดความชัดเจนขึ้น โดยขยายรายละเอียดสาระการพัฒนาในมิติด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมและทรัพยากร ดังนี้

มิติด้านเศรษฐกิจ การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้เมื่อมีการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจอย่างพอเพียง สามารถจัดความยากจน และมีการกระจายโอกาสในการใช้ทรัพยากร เพื่อลดความไม่เท่าเทียมกันทางสังคม นอกจากนี้ผู้ประกอบการต้องรวมค่าใช้จ่ายด้านสิ่งแวดล้อมเข้าไว้ในต้นทุนการผลิตด้วย เช่น รวมค่าใช้จ่ายในการกำจัดอากาศเสีย และปัญหาความเสื่อมโทรมของดินไว้

มิติด้านสังคม การพัฒนาที่ยั่งยืนจะเกิดขึ้นได้อย่างยาวนานเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางประชากรที่สอดคล้องและสมดุลกับการเปลี่ยนแปลงศักยภาพการผลิตของระบบนิเวศในภูมิภาคนั้น ๆ เป็นการพัฒนาที่สนับสนุนค่านิยมที่ส่งเสริมให้ประชากรมีมาตรฐานการบริโภคทรัพยากรที่ไม่ฟุ่มเฟือย มีการนำเอาของเสียกลับมาใช้ใหม่ เป็นการพัฒนาที่อยู่บนฐานความสัมพันธ์ที่ดีและมั่นคงภายในหน่วยการผลิตแต่ละหน่วย เช่น ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างนายจ้าง และลูกจ้างทุกระดับ อันจะนำไปสู่การกระจายผลประโยชน์จากการผลิตอย่างเป็นธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ประกอบการผลิตและผู้บริโภคอันจะนำไปสู่การผลิตสินค้าที่ปลอดภัยต่อผู้บริโภคและสิ่งแวดล้อม

มิติทางด้านสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร การพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นรูปแบบการใช้ทรัพยากรที่มีการบำรุงรักษาและนำกลับคืนสู่สภาพปกติได้ มีการพิทักษ์และสงวนความหลากหลายของพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ในสภาพธรรมชาติไว้ได้ (มูลนิธิโลกสีเขียว, 2537: 20)

หากจะสรุปแนวคิดเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนของต่างประเทศ อาจใช้คำอธิบายจากเอกสารขององค์การ UNESCO (1993: 13) ที่ว่า ยังไม่มีความคิดเห็นที่ตายตัว (fix notion) แต่ค่อนข้างเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงในความสัมพันธ์ระหว่างสังคม เศรษฐกิจ และระบบธรรมชาติ คำนิยามการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ขยายความคิดเห็นครอบคลุมเรื่องความเป็นธรรมระหว่างปัจจุบันและอนาคต ความเป็นธรรมระหว่างประเทศ และทวีป เชื้อชาติ ชนชั้น เพศ และวัย

สำหรับประเทศไทย การพัฒนาประเทศในช่วง 3 ทศวรรษที่ผ่านมาปรากฏว่าทำให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลงเป็นลำดับ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 สรุปว่าช่วง 2 ปีแรกของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 ป่าไม้ถูกทำลายสูงถึงปีละ 1 ล้านไร่ ที่ดินทำกินถูกชะล้างพังทลาย คุณภาพของแม่น้ำ ลำคลอง เปลี่ยนแปลงจนไม่สามารถจะนำมาใช้ประโยชน์ได้อีกต่อไป สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลง ทั้งในด้านของคุณภาพของอากาศ ปริมาณฝุ่นละออง เกิดผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของคนไทยโดยทั่วไปอย่างกว้างขวาง นอกจากนี้การพัฒนาไม่ได้คำนึงถึงต้นทุนและการจัดการด้านทรัพยากรธรรมชาติ รวมทั้งมองข้ามการพัฒนาคุณค่าของความเป็นคน ละเลขภูมิปัญญา และวิถีชีวิตความเป็นอยู่บนพื้นฐานของความเป็นไทย ส่งผลต่อการพัฒนาที่ยั่งยืนในอนาคต (สำนักงานคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2539: 20)

จากสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นทำหลายฝ่ายให้ความสำคัญและเห็นว่าการปลูกฝังอุดมการณ์ของการพัฒนาการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้แบบนี้ต้องกระทำในทุกระดับ เรื่องนี้จากการสัมมนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 33 คณะผู้สัมมนาได้อภิปรายถึงสาระที่เกี่ยวข้องกับปัญหาสิ่งแวดล้อม สรุปได้ดังนี้

1. เราต้องทบทวนกันว่า การที่เราพัฒนากันอย่างไม่มีสัมฤทธิ์ผลเป็นการกระทำที่ไม่ใช่ปัญหาหรือเปล่า
2. ที่ประชุมเรียกร้องให้มีความสำนึกใหม่ ต่อสิ่งแวดล้อม เพราะในอดีตบรรพบุรุษมีทำที่ต่อธรรมชาติเสมือนเป็นมารดา แต่ในระยะหลัง ๆ ความต้องการเงินตรามากเกินไป เราจึงลืมความหมายที่ลึกซึ้งเหล่านั้น
3. สังคมควรจะเป็นเจ้าของธรรมชาติ เมื่อใดก็ตามที่ระบบเศรษฐกิจใดถือว่าคุณเป็นเจ้าของธรรมชาติ ระบบนั้นก็กำลังก้าวสู่เส้นทางของความหายนะ สิทธิทางสิ่งแวดล้อมไม่ใช่สิทธิของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งที่อยู่ร่วมสมัยเท่านั้น แต่หมายถึงคนยุคต่อ ๆ ไปด้วย
4. บทบาทของรัฐในด้านสิ่งแวดล้อม ต้องไม่กระทำหน้าที่เอื้อประโยชน์ต่อกลุ่มคน ต้องมีหลักเกณฑ์ที่แน่นอนกับการสนับสนุนอุตสาหกรรม และต้องเปิดโอกาสให้องค์กรประชาชนมีส่วนร่วมอย่างจริงจัง
5. จะต้องมีมาตรการทางสิ่งแวดล้อมอย่างเป็นระบบและจริงจัง

6. ตั้งความหวังไว้กับคนรุ่นใหม่ต่อสถาบันการศึกษาให้ผลิตบัณฑิตที่มีคุณค่า ห่วงใยต่อปัญหาที่เกิดขึ้น มิใช่เป็นสุสานของความคิด ต้องทำหน้าที่ให้เกิดการตั้งคำถามและแสวงหาคำตอบเช่น southern seaboard หรือ การสร้างเขื่อนจำเป็นใหม่ เป็นต้น (คณะกรรมการจัดอภิปรายและสัมมนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533)

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) เป็นอีกท่านหนึ่งที่ได้ค้นคว้าและเขียนเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยคำนึงถึงความสอดคล้องกับหลักการทางศาสนาและในบริบทของสังคมไทย ท่านเห็นว่าเพื่อที่จะให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนนั้นต้องพัฒนาคนขึ้นมาเป็นแกนบูรณาการในระบบการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม โดยประสานและเกื้อกูลกันของระบบความสัมพันธ์แห่งองค์ประกอบสามอย่าง คือ มนุษย์ สังคม และธรรมชาติ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต, 2539: 248)

การที่จะบรรลุถึงการพัฒนาที่ยั่งยืนได้นั้นจะต้องมีการปรับเปลี่ยนแบบแผนการพัฒนาอย่างจริงจัง โดยอาศัยการตอบสนองจากประชาชน ทั้งโดยส่วนบุคคล ชุมชน และองค์กรต่าง ๆ ทั้งภาครัฐกิจ อุตสาหกรรม เกษตรกรรมและการบริการ การพัฒนาการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนจึงเป็นประเด็นสำคัญที่ต้องรีบทำก่อนเพื่อให้ประชาชนมีพลังที่จะตอบสนองต่อการเปลี่ยนแปลงนี้ อันหมายถึงการไปสู่สังคมการพัฒนาที่ยั่งยืนในคริสต์ศตวรรษที่ 21 ได้อย่างแท้จริง

โดยสรุป การพัฒนาที่ยั่งยืนในบริบทของสังคมไทยนั้น หลายฝ่ายได้ให้ความสำคัญและเห็นว่าพัฒนาที่ผ่านมามีปัญหา สาธารณะของการพัฒนาที่ยั่งยืนแม้จะเน้นเรื่องสิ่งแวดล้อม แต่ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความไม่ยั่งยืนก็คือมนุษย์ ดังนั้นเพื่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนต้องดำเนินการให้ครอบคลุมระบบความสัมพันธ์แห่งองค์ประกอบสามอย่าง คือมนุษย์ สังคม และธรรมชาติ

6. การพัฒนาอุตสาหกรรม

ในช่วงระยะเวลา 20 กว่าปีมานี้มีโรงงานอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นมากมาย แม้ในระยะหลังได้มีการกำหนดเขตสำหรับโรงงานอุตสาหกรรม เช่นนิคมอุตสาหกรรม แต่โรงงานที่มีมาแต่เดิมนั้นก็ยังมิอยู่ บางแห่งแออัด คุณภาพสิ่งแวดล้อมในบริเวณที่มีโรงงานอุตสาหกรรมเสื่อมโทรม เพราะการปล่อยสารพิษต่าง ๆ จากโรงงาน นอกจากนี้ฝุ่นละออง ก๊าซ รังสี สารเคมี สิ่งเหลือใช้ จนกระทั่งเสียงเครื่องจักร ล้วนทำให้อากาศน้ำ ดิน มีคุณภาพเปลี่ยนแปลงไปด้วย

ถึงแม้ว่าแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 จะเน้นการพัฒนาคนให้เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา แต่แผนนี้แน่นอนก็มีนโยบายในเรื่องของอุตสาหกรรมอยู่หลายประการ เช่น พัฒนาขีดความสามารถและขยายจำนวนผู้ประกอบการในระดับท้องถิ่น สนับสนุนการย้ายฐานอุตสาหกรรมจากเขตกรุงเทพมหานครและปริมณฑล สนับสนุนศูนย์กลางอุตสาหกรรมของกลุ่มจังหวัดในลักษณะนิคมอุตสาหกรรมขนาดกลางและขนาดเล็ก เพิ่มบทบาทของภาคเอกชนในการร่วมลงทุนกับภาครัฐในการจัดตั้งนิคมอุตสาหกรรม เขตอุตสาหกรรม หรืออุทยานอุตสาหกรรมให้กว้างขวางยิ่งขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2539:)

เมื่อนโยบายด้านอุตสาหกรรมเป็นเช่นนี้ผลกระทบของการขยายตัวด้านอุตสาหกรรมจึงกลายเป็นความเสี่ยงของชีวิตของประชาชน ดังการวิเคราะห์ของ อุดริช เบก นักสังคมวิทยาเยอรมันร่วมสมัยในเรื่องของความเสี่ยงในสังคมสมัยใหม่ว่า เป็นลักษณะของความเสี่ยงที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการตัดสินใจและการกระทำของมนุษย์ด้วยกัน ผู้ตัดสินใจมักจะเป็นคนที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองมากกว่าประชาชนส่วนใหญ่ที่เป็ผู้เผชิญความเสี่ยง ซึ่งแท้จริงแล้วประชาชนควรได้เข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจในกิจกรรมที่ส่งผลกระทบต่อการดำเนินชีวิตของพวกเขา การที่ชาวบ้าน ชาวเมือง องค์กรสาธารณะประโยชน์ หรือองค์กรพัฒนาเอกชนก้าวเข้ามา มีบทบาทเช่นนี้ โคโรธี เนลคิน นักสังคมวิทยาอเมริกันเรียกว่าชีพจรร่วม (participatory impulse) (สุริชัย หวันแก้ว และ พัทธวีวัฒน์ เทียรถ้ำเลิศ, 2536: 120)

การมีส่วนร่วมของประชาชนนับว่ามีความสำคัญโดยเฉพาะต่อความปลอดภัยของสังคม แต่การที่จะให้ประชาชนมีส่วนร่วมได้จำเป็นที่ภาครัฐจะต้องกระตุ้นและส่งเสริมให้เกิดการรับรู้ในเรื่องเหล่านี้ ให้เห็นว่าการมีส่วนร่วมจะก่อให้เกิดผลประโยชน์ต่อประชาชนเองและต่อประเทศชาติ แต่การสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในเรื่องผลกระทบของการอุตสาหกรรมต้องอาศัยองค์ประกอบต่าง ๆ ซึ่งนิตยา มหาผล และคณะ (เล่มเดียวกัน, :161) ได้อธิบายไว้คือ

1. การเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารที่สาธารณชนควรรู้ เพื่อส่งเสริมความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง ให้สนใจเอาใจใส่ หากความรู้เกี่ยวกับสารเคมีต่าง ๆ ทั้งด้านพิษภัย หรืออุบัติเหตุ
2. กำหนดบทบาทและอำนาจหน้าที่ของหน่วยงานที่จะรับผิดชอบ การเสนอข้อมูลข่าวสารให้ประชาชนรู้ตามสิทธิ โดยเฉพาะข้อมูลที่มีผลกระทบต่อสาธารณะ
3. ส่งเสริมความร่วมมือทั้งโดยทางตรงและทางอ้อมระหว่างรัฐและประชาชน มีการประสานงานในการแก้ปัญหาสารเคมีการส่งเสริมให้เสนอความเห็นเกี่ยวกับการพัฒนาหรือการดำเนินงานบางประการของภาครัฐและเอกชน

4. สร้างแนวทางให้ประชาชนสามารถสังเกตการเปลี่ยนแปลงของการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในท้องถิ่นที่อาจก่อให้เกิดอุบัติเหตุจากกิจกรรมนั้น ๆ เช่นการตั้งโรงงานอุตสาหกรรม คลังเก็บสินค้า และแหล่งเก็บหรือทิ้งของเสียที่เป็นอันตราย เป็นต้น หากประชาชนพบว่ามึสิ่งผิดปกติหรืออันตรายใด ๆ เกิดขึ้นก็สามารถแจ้งต่อหน่วยงานที่รับผิดชอบให้ดำเนินการต่อไป

เนื่องจากปัญหามลพิษในปัจจุบันได้ทวีความรุนแรงขึ้น ประเทศไทยจึงได้ปรับปรุงพระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 มีข้อกำหนดที่เป็นสาระสำคัญสรุปได้ดังนี้

1. กำหนดให้ประชาชน องค์กรเอกชนมีส่วนร่วมในการบริหารงานด้านสิ่งแวดล้อม เปิดรับฟังความคิดเห็นสาธารณะซึ่งกีดค้านโครงการหรือกิจการใดที่มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม มีสิทธิเข้าร่วมในคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ
2. กำหนดรูปแบบของค์การและกลไกในการประสานงานระหว่างหน่วยงานที่ทำงานด้านการส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมให้ชัดเจน
3. กำหนดให้มีมาตรการทางด้านการจัดเก็บค่าธรรมเนียม ค่าภาระหรือภาษีมลพิษจากผู้ที่ก่อให้เกิดมลพิษต่อสิ่งแวดล้อม ผู้ก่อปัญหามลพิษต้องเป็นผู้รับภาระ ในการบำบัดและกำจัดมลพิษ
4. กำหนดให้มีกองทุนสิ่งแวดล้อมขึ้น เพื่อเป็นกองทุนหมุนเวียนสำหรับหน่วยงานราชการ ใช้ลงทุนดำเนินการระบบบำบัดมลพิษที่เกิดจากกิจการของตน

ปัจจุบันกรมโรงงานอุตสาหกรรมกระทรวงอุตสาหกรรม มีโครงการที่แน่ชัดในการจัดตั้งศูนย์บริการกำจัดกากอุตสาหกรรม ในขณะที่กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม โดยสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อมรับผิดชอบกองทุนสิ่งแวดล้อม ขณะเดียวกันประชาชนก็ได้รับการรับรองอำนาจและสิทธิในการส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม แม้ว่าพ.ร.บ.ส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม พ.ศ. 2535 จะเปิดช่องให้ประชาชน และองค์กรเอกชนเข้ามามีส่วนร่วมมากขึ้น แต่ก็ยังมีข้ออ่อนทางด้านกฎหมายที่มีอยู่มีช่องโหว่ ยังมีกรณีของการปิดความรับผิดชอบของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ยังไม่มีการมอบอำนาจให้กับเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นให้รับผิดชอบในการแก้ปัญหา ขาดการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วม และประชาชนยังไม่สามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสารของฝ่ายราชการ

การขยายตัวทางด้านอุตสาหกรรมนอกจากจะเกิดมลภาวะดังกล่าวกแล้วยังเสี่ยงต่อการเกิดมลภาวะทางสังคม (social pollution) ทั้งนี้เพราะการอพยพ หลั่งไหลเข้ามาประกอบอาชีพของคนงาน สาเหตุของการเกิดมลพิษทางสังคมนี้ ปัญญา เมฆบุตร (2537: 52) อธิบายว่าเนื่องมาจาก

มนุษย์จำเป็นต้องมาอยู่ร่วมกันเป็นชุมชน เมื่อชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้นกลายเป็นเมืองที่มีประชากรอยู่หนาแน่น มีโครงสร้างที่ซับซ้อน กิจกรรมของมนุษย์มีการแข่งขันและขาดการควบคุม จึงก่อให้เกิดการปัญหาสังคม หรือมลพิษทางสังคม มีปัญหาการทำลายโครงสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างคนในสังคม ก่อให้เกิดอันตรายต่อชีวิตและทรัพย์สินหรือคุณภาพชีวิตของบุคคลในสังคม เช่น ปัญหาอาชญากรรม ปัญหายาเสพติด ปัญหาจราจรติดขัด ชุมชนแออัด ความเครียดจากภาวะเศรษฐกิจ การที่มนุษย์ต้องทำงานในสภาพแวดล้อมที่เสี่ยงอันตรายและมีความกดดันจากสภาพการทำงานมากขึ้น ปัญหาความเหงาและความโดดเดี่ยวของคนในท่ามกลางผู้คนมากมาย ปัญหาด้านอุบัติเหตุอุบัติภัย ที่พุกอภัย สุขภาพอนามัย อันเกิดจากมนุษย์ก่อสารพิษในสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

โดยสรุป สาเหตุของการเกิดมลพิษทางสังคมเกิดจาก

1. การเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของประชากร ทำให้เกิดปัญหาความไม่สมดุลระหว่างทรัพยากรธรรมชาติและมนุษย์
2. การขาดแคลนทรัพยากร ทำให้เกิดการเอารัดเอาเปรียบ แข่งแย้งชิงดีกัน
3. ความด้อยโอกาสทางการศึกษา ประชาชนที่ขาดการศึกษา เป็นเหตุให้เสียโอกาสที่จะพัฒนาศักยภาพของตนเอง

การแก้ปัญหาในเรื่องนี้มีหลายวิธี และการให้การศึกษาหรือส่งเสริมให้ประชาชนเรียนรู้ก็เป็นวิธีที่สำคัญ ดังข้อคิดเห็นของสุริชัย หวันแก้ว (2536: 4) ที่ว่า ในยามที่สังคมไทยกำลังก้าวเข้าสู่สภาวะแห่งการปรับตัวมากมายภายใต้การแปรเปลี่ยนสู่สังคมอุตสาหกรรมนี้ ชีวิตผู้คนเป็นจำนวนมากต้องได้รับผลกระทบเกี่ยวเนื่องจากการแก้ปัญหาในด้านต่าง ๆ ทั้งสังคม การเมือง และเศรษฐกิจ จึงจำเป็นที่จะต้องขยายความรู้ความเข้าใจต่อปัญหานี้ต่อประชาชนให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ควรส่งเสริมให้ความรู้อยู่ในมือประชาชนมากขึ้น ให้สามารถตรวจสอบ และเตรียมการต่อความเสียหายจากปัญหาและการแก้ปัญหาของบุคคล หน่วยงานต่าง ๆ

โดยสรุป การพัฒนาด้านอุตสาหกรรมแม้จะมีความสำคัญ และจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการพัฒนาประเทศ เพราะสามารถช่วยทางด้านเศรษฐกิจและช่วยให้เกิดการจ้างงาน แต่การพัฒนาอุตสาหกรรมก็ได้ส่งผลกระทบต่อชีวิตผู้คนเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะการกำจัดของเสีย วัตถุมีพิษ อันเกิดจากกระบวนการผลิต เรื่องนี้ถือเป็นหน้าที่ของรัฐที่จะคอยสอดส่องดูแล ควบคุม ถือเป็นหน้าที่ของโรงงานหรือเจ้าของกิจการที่จะต้องมิจิตสำนึกในเรื่องสิ่งแวดล้อมและคุณภาพชีวิตผู้คน และถือเป็นหน้าที่ของประชาชนที่จะคอยดูแล รักษาสภาพแวดล้อมที่อาจถูกคุกคามจากผลของการพัฒนาอุตสาหกรรมได้เช่นกัน

7. งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคมและการสร้างเครื่องชี้วัด

โยชิอากิ ทากาฮาชิ (Yoshiaki Takahashi, 1979) ได้ศึกษาเรื่อง “คุณภาพชีวิตในประเทศไทย: การวิเคราะห์ทางด้านเศรษฐกิจและสังคม” (QUALITY OF LIFE IN THAILAND; A SOCIO-ECONOMIC ANALYSIS) โดยเก็บข้อมูลจากจังหวัดต่าง ๆ 70 จังหวัดมาวิเคราะห์ตามปัจจัยที่ผู้วิจัยสร้างขึ้น จำนวน 16 ปัจจัย ได้แก่ องค์ประกอบทั่วไป การบริการชุมชน ศาสนา เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม อุบัติเหตุทางจราจร ภาวะเจริญพันธุ์ การใช้แรงงานเด็ก การอุตสาหกรรม การคมนาคม การศึกษาขั้นพื้นฐาน ภาวะการตาย อาชญากรรม การเคลื่อนย้ายทางประชากร ผู้สูงอายุ และสุขภาพอนามัย และได้้นำปัจจัยเหล่านี้มาหาค่าบ่งชี้ว่า จังหวัดไหนมีค่าดัชนีสูงสุด -ต่ำที่สุด ผลการวิจัยพบว่า จังหวัดตราดและจังหวัดจันทบุรี เป็นจังหวัดที่มีดัชนีคุณภาพชีวิตสูงสุด ส่วนจังหวัดที่มีคุณภาพชีวิตต่ำที่สุด คือจังหวัดแม่ฮ่องสอนและจังหวัดพิจิตร และพบว่าจังหวัดที่มีดัชนีคุณภาพชีวิตสูง ๆ นั้น มักจะมีรายได้ประชากรที่สูง เป็นเมืองที่เจริญ หรือเป็นเมืองตากอากาศ เป็นต้น ส่วนจังหวัดที่มีดัชนีคุณภาพชีวิตต่ำมักจะเป็นจังหวัดที่มีสภาพแวดล้อมไม่ดี มีภาวะเจริญพันธุ์สูง และมีการศึกษาต่ำ

กุลธิดา คำปิ่นศักดิ์ (2535) ศึกษาเรื่อง “การพัฒนาตัวบ่งชี้สภาพทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในระดับหมู่บ้าน” พบว่าตัวบ่งชี้สภาพทางการศึกษานอกระบบโรงเรียนในระดับหมู่บ้านที่สร้างและพัฒนาขึ้น มีทั้งหมด 47 ตัว แบ่งออกเป็น 6 หมวดหมู่ คือ ด้านการศึกษาขั้นพื้นฐานและต่อเนื่องจำนวน 7 ตัว ด้านการศึกษาเพื่อพัฒนาทักษะอาชีพ 6 ตัว ด้านบริการข่าวสารข้อมูล 10 ตัว ด้านการศึกษาเพื่อสุขภาพ การปรับปรุงชีวิตในครอบครัว ชุมชน และสิ่งแวดล้อม 10 ตัว ด้านการศึกษาเพื่อสันติภาพและการเมืองการปกครอง 7 ตัว และ ด้านการศึกษาเพื่อศิลปวัฒนธรรมและกิจกรรมเพื่อพัฒนาบุคคล 7 ตัว และพบว่าหมู่บ้านห้วยกองเก่า ซึ่งเป็นหมู่บ้านเร่งรัดพัฒนาอันดับ 1(ลำหัดง) มีตัวบ่งชี้ที่ผ่านเกณฑ์ร้อยละ 29.79 ส่วนหมู่บ้านเกาะทุ่งม่าน ซึ่งเป็นหมู่บ้านเร่งรัดพัฒนาอันดับ 3 (ก้าวหน้า) มีตัวบ่งชี้ที่ผ่านเกณฑ์ร้อยละ 63.83

ศรีเสาวลักษณ์ เกียรติพิริยะ(2539) ศึกษาเรื่อง “การเปรียบเทียบระดับคุณภาพชีวิตระหว่างแรงงานเด็กภาคเกษตรกรรมที่อพยพกับไม่ได้อพยพในจังหวัดอุตรดิตถ์” ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และสร้างตัวบ่งชี้และเกณฑ์ชี้วัดระดับคุณภาพชีวิต แล้วนำไปให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบ จากนั้นได้นำไปวัดระดับคุณภาพชีวิตประชากรที่เป็นแรงงานภาคเกษตรกรรมอายุระหว่าง 11-18 ปี ที่รับจ้างทำงานไร่ฮ้อย จังหวัดอุตรดิตถ์ ผลการวิจัยพบว่า ตัวบ่งชี้ระดับคุณภาพชีวิตแรงงานเด็กภาคเกษตรกรรม ที่สร้างและพัฒนาขึ้นมีทั้งหมด 50 ตัว แบ่งออกเป็น 6

ด้าน คือด้านการศึกษา 6 ตัว ด้านการพัฒนาอาชีพและแรงงาน 9 ตัว ด้านข่าวสารข้อมูล 9 ตัว ด้านสุขภาพและครอบครัว 13 ตัว ด้านคุณธรรมและหน้าที่พลเมือง 9 ตัว ด้านกิจกรรมการพัฒนาบุคคลและศิลปวัฒนธรรม 4 ตัว สำหรับเกณฑ์ชี้วัดตัวบ่งชี้เหล่านี้ มีจำนวน 50 เกณฑ์ ผลการทดลองนำตัวบ่งชี้และเกณฑ์ชี้วัดไปวัดคุณภาพชีวิตแรงงานเด็กภาคเกษตรกรรม ที่อพยพและไม่ได้อพยพในจังหวัดอุดรดิตถ์ พบว่า แรงงานเด็กภาคเกษตรกรรมที่อพยพ มีตัวบ่งชี้ผ่านเกณฑ์ชี้วัดร้อยละ 28.0 ซึ่งสรุปได้ว่า แรงงานเด็กภาคเกษตรกรรมที่อพยพ มีระดับคุณภาพชีวิตอยู่ในเกณฑ์ต่ำ ส่วนแรงงานเด็กภาคเกษตรกรรมที่ไม่ได้อพยพ มีตัวบ่งชี้ผ่านเกณฑ์ชี้วัด ร้อยละ 52.0 ซึ่งสรุปได้ว่า แรงงานเด็กภาคเกษตรกรรมที่ไม่ได้อพยพ มีระดับคุณภาพชีวิตอยู่ในเกณฑ์ปานกลาง

ธารา บัวคำศรี (2540) ได้ค้นคว้าแบบอิสระเสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัยเพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาคณะหลักสูตรปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เรื่อง “การเคลื่อนย้ายทางพื้นที่และความเสี่ยงด้านสุขภาพของแรงงานในนิคมอุตสาหกรรมภาคเหนือ” โดยมีวัตถุประสงค์ สามประการ คือ ศึกษาการเคลื่อนย้ายแรงงานและการเปลี่ยนแปลงภาวะสุขภาพที่เชื่อมโยงกับคุณภาพชีวิตของแรงงาน ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแบบแผนการเคลื่อนย้ายระดับจุลภาคและโอกาสที่จะเป็นอันตรายต่อสุขภาพแรงงาน และศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการสัมผัสสิ่งแวดล้อมและความเสี่ยงด้านสุขภาพที่สะท้อนจากมุมมองเชิงประจักษ์ของแรงงาน ข้อมูลในการวิเคราะห์มาจากการศึกษาชุมชนรอบนิคมอุตสาหกรรมภาคเหนือ ซึ่งมีหอพักและแหล่งบันเทิงเกิดขึ้นจำนวนมากและขยายตัวอย่างรวดเร็วเพื่อตอบสนองความต้องการที่พักอาศัยและการพักผ่อนหย่อนใจของแรงงานระดับล่าง วิธีการศึกษาใช้แบบสอบถามและการสัมภาษณ์เจาะลึกคนงานย้ายถิ่นและคนงานท้องถิ่น กลุ่มตัวอย่างจำนวน 49 คน และ 25 คนตามลำดับ รวมถึงการบันทึกและการสังเกตการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมที่ส่งผลกระทบต่อสุขภาพของประชากรในพื้นที่ศึกษา และใช้แบบบันทึกความจำเรื่องการเคลื่อนย้าย วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างการสัมผัสสิ่งแวดล้อมและความเสี่ยงด้านสุขภาพของแรงงานทั้งสองกลุ่ม ผลการศึกษาพบว่า การเคลื่อนย้ายแรงงานเข้าสู่นิคมอุตสาหกรรมภาคเหนือมีปริมาณเพิ่มขึ้น เนื่องจากการขยายตัวของการจ้างงานโดยการลงทุนของบริษัทข้ามชาติ ผู้เคลื่อนย้ายส่วนใหญ่เป็นหญิง สถานภาพโสด อายุระหว่าง 17-29 ปี ซึ่งสัมพันธ์กับอุตสาหกรรมการผลิตที่เน้นการจ้างแรงงานหญิงในฐานะแรงงานไร้ฝีมือ แบบแผนการเคลื่อนย้ายมีความซับซ้อน เพราะคนงานส่วนใหญ่ผ่านประสบการณ์ในตลาดแรงงานที่หลากหลาย มีการหมุนเวียนเข้าออกงานสูงซึ่งเกี่ยวข้องกับโอกาสก้าวหน้าในอาชีพและปัญหาสุขภาพจากการทำงาน และผลที่ตามมาจากการเคลื่อนย้ายของคนงานต่างถิ่นทำให้หมู่บ้านรอบนิคมอุตสาหกรรมภาคเหนือกลายเป็นชุมชนหอพัก และมีสิ่งแวดล้อมทางสังคมซึ่งสัมพันธ์กับความเสี่ยงด้านสุขภาพ ปัญหาสุขภาพที่พบจากการศึกษาคือ อาการปวดศีรษะเรื้อรัง โรคกระเพาะ แห้งนุตร อุบัติเหตุ จากการทำงานและจากยานยนต์ ซึ่งให้เห็นว่าความเสี่ยง

ด้านสุขภาพของแรงงานเกี่ยวกับการสัมผัสสิ่งแวดล้อมในการทำงานภายใต้การควบคุมแรงงานที่เข้มงวดและชั่วโมงการทำงานอันยาวนาน รวมทั้งสิ่งแวดล้อมนอกที่ทำงาน คนงานย้ายถิ่นทำงานระบบกะและมีชั่วโมงการทำงานมากกว่าคนงานท้องถิ่น ผลประโยชน์พิเศษในการทำงานกะ ภาระทางเศรษฐกิจ และความต้องการสินค้าบริโภค บีบให้คนงานต้องทำงานหนัก การใช้เวลาในกิจกรรมทางสังคม-วัฒนธรรมของคนงานท้องถิ่นและย้ายถิ่นมีน้อยมากเมื่อเทียบกับชั่วโมงการทำงาน กรณีศึกษาคนงานในอุตสาหกรรมอิเล็กทรอนิกส์ พบว่าคนงานส่วนใหญ่มีประสบการณ์ทำงานสัมผัสสารเคมีอันตรายในกระบวนการผลิต การทำงานที่ซ้ำซาก จำเจใช้สายตา และการที่คนงานไม่ใช่อุปกรณ์ป้องกันส่วนบุคคลเป็นผลมาจากระบบงานที่เร่งรัดเป้าหมายการผลิต และแรงจูงใจด้านค่าแรงงานขอรับความเสี่ยงจากการทำงาน

การศึกษายังพบอีกว่า ชุมชนศรีบุญยืน ซึ่งเป็นชุมชนรอบนิคมอุตสาหกรรมภาคเหนือ ตำบลเหมืองง่า อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ซึ่งประกอบด้วย 4 กลุ่มบ้าน มีการเปลี่ยนแปลงในด้านต่าง ๆ อย่างรวดเร็วขึ้นเนื่องมาจากการปรับเปลี่ยนมาเป็นชุมชนรอบเขตนิคมอุตสาหกรรม คือพื้นที่สีเขียวของหมู่บ้านลดลงโดยเฉพาะสวนลำไยการสร้างหอพักขึ้นมาแทนจะทำให้มีรายได้สม่ำเสมอและแน่นอนกว่า บางรายแบ่งพื้นที่สวนมาสร้างหอพัก ในขณะที่บางรายที่มีพื้นที่ไม่มากนักก็จะโค่นสวนลำไยลงทั้งหมด เกิดปัญหาการระบายน้ำและน้ำท่วมขังในฤดูฝน เนื่องจากการถมดินให้สูงกว่าระดับพื้นที่ดินเดิม จึงเกิดน้ำท่วมขังสวนลำไยที่เหลืออยู่และท่วมเขตเทศบาลเมือง ทำให้หมู่บ้านมีสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมลง สิ่งปลูกสร้างและขยะมูลฝอยจากบ้านเรือนและหอพักคนงาน ได้เพิ่มปริมาณมากขึ้น เกิดธุรกิจรายย่อยขึ้นเป็นจำนวนมาก เช่น ร้านอาหาร ร้านเสริมสวย ร้านตัดผม ร้านซ่อมรถ ร้านเหล้า ตลาดสด ร้านค้าปลีก มินิสโตร์ คลินิก คาราโอเกะ ผลที่ตามมาคือความแออัดที่เกิดจากปริมาณการจราจร เกิดมลภาวะทางเสียงและอากาศเสียจากการเผาไหม้เครื่องยนต์อีกด้วย สิ่งเหล่านี้กระทบต่อคุณภาพชีวิตของประชาชนในท้องถิ่นและคนงาน

อุ้มแก้ว ประกอบไวทยากิจ, บีเวอร์ (2531) ได้รวบรวมงานวิจัยเกี่ยวกับความเปลี่ยนแปลงในสิ่งแวดล้อมและผลที่เกิดกับระบบนิเวศในประเทศไทยไว้อย่างละเอียด ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแนวโน้มของคุณภาพสิ่งแวดล้อมต่ำลง มีภาวะที่เสี่ยงต่ออันตรายเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ อากาศมีมลพิษ ทั้งก๊าซพิษ ฝุ่นละออง อนุภาคโลหะหนัก รังสีสารเคมี ปะปนอยู่ และเพิ่มในอัตราสูงขึ้นเรื่อย ๆ อนุภาคของน้ำก็มีสภาพเน่าเสีย มีสารพิษ โลหะหนักพวกตะกั่ว แคดเมียม โปรทปะปนอยู่มากในบริเวณที่มีโรงงานอุตสาหกรรม นอกจากนี้การวิจัยในด้านสิ่งมีชีวิตในน้ำพบว่า การเจริญเติบโตของสาหร่าย สัตว์ในน้ำเปลี่ยนแปลงไป และมีระดับสารพิษ โลหะหนักในพืชและสัตว์น้ำ ในปริมาณที่ค่อนข้างสูง สารพิษในโลหะหนักที่พบในสัตว์นี้สามารถสะสมในร่างกายมนุษย์ได้ด้วยถ้าร่างกายรับเข้าไป ขยะมูลฝอย และเสียงก็เป็นปัญหาเพิ่มขึ้น จังหวัดสมุทรปราการมีโรงงาน

อุตสาหกรรมทั้งขนาดใหญ่ กลาง เล็ก รวม 80 ประเภท มีโรงงานที่ก่อให้เกิดมลพิษในอากาศ 427 โรง มลพิษในน้ำ 213 โรง เสียเป็นพิษและสารเคมี 468 โรง

สิริพร ต้นบุตร (2537) ได้ทำการวิเคราะห์ผลงานวิจัยเรื่องผลกระทบของปัญหาสิ่งแวดล้อมต่อสุขภาพอนามัย พ.ศ. 2530-2536 ของสำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และสิ่งแวดล้อม 2537 พบว่าการพัฒนาที่ผ่านมายังมีความไม่สมดุลอีกหลายด้าน กล่าวคือการพัฒนาที่เปลี่ยนโครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศ จากเศรษฐกิจเกษตรกรรมไปสู่เศรษฐกิจอุตสาหกรรม พาณิชยกรรมและการบริการ การเปลี่ยนโครงสร้างจากอุตสาหกรรมเบาที่มีขนาดเล็กมาเป็นอุตสาหกรรมหนักมีขนาดปานกลางและขนาดใหญ่ จากอุตสาหกรรมที่ใช้วัตถุดิบในการก่อมลพิษต่ำเป็นอุตสาหกรรมที่ใช้วัตถุดิบที่สลายตัวยาก ก่อมลพิษสูง ไม่มีมาตรการค้ำเนินนโยบายป้องกันผลกระทบจากการผลิตทางอุตสาหกรรมมีการระดมทรัพยากรธรรมชาติโดยเฉพาะที่ดิน ป่าไม้ แหล่งน้ำ ประมง และแร่มาใช้ในอัตราที่สูง โดยไม่มีการบริหารจัดการทรัพยากรที่มีประสิทธิภาพ เหล่านี้ก่อปัญหาสิ่งแวดล้อมทางอากาศ ดิน น้ำและเสียง กากของเสียและสารอันตราย และส่งผลกระทบต่อสุขภาพชีวิต สุขภาพอนามัย และการดำรงชีวิตของประชากรทั้งทางตรงและทางอ้อม

สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและสมาคมวิจัยเชิงคุณภาพแห่งประเทศไทย (2541) ได้ศึกษาเรื่อง “การสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและการพัฒนาสังคม” โดยมีวัตถุประสงค์ 3 ประการคือ เพื่อสร้างและพัฒนาตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและการพัฒนาสังคมที่ครอบคลุมทั้งในระดับประเทศและระดับพื้นที่ เพื่อนำกลุ่มตัวชี้วัดและระบบฐานข้อมูลที่พัฒนาขึ้นมาขึ้น ไปทดลองใช้เป็นการนำร่อง เพื่อการปรับปรุงให้เป็นเครื่องมือที่มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นสำหรับการนำไปใช้เพื่อการวางแผนพัฒนาคุณภาพชีวิต และการพัฒนาสังคมในระดับประเทศและระดับพื้นที่ และเพื่อกำหนดแนวทางปฏิบัติงานเพื่อพัฒนาเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตและการพัฒนาสังคมระดับประเทศและระดับพื้นที่ในช่วงต่อไป ผลการประเมินวิเคราะห์สังเคราะห์ชุดตัวชี้วัดในอดีต ด้วยการศึกษาดูงาน การประชุมเชิงปฏิบัติระหว่างผู้รู้ ผู้ชำนาญ และนักวิจัยจำนวน 4 ครั้ง รวมถึงการศึกษาชุดตัวชี้วัดในพื้นที่นำร่อง จำนวน 3 พื้นที่ และเพื่อให้การจัดทำตัวชี้วัดมีประสิทธิภาพ ได้มีการกำหนดเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนา คือ ชุมชนมีศักยภาพในการเรียนรู้เพื่อให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งหมายถึงหลักคิดพื้นฐาน คือ การพัฒนาเศรษฐกิจแบบพอเพียง และการพัฒนาที่ยั่งยืนโดยไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม การพัฒนาคนเป็นเป้าหมายหลัก เน้นการพัฒนากายและใจ ตลอดจนความสามัคคีในสังคม ส่งเสริมการรวมตัวขององค์กรประชาชน การบริหารจัดการทรัพยากรแบบกระจายอำนาจ และการมีส่วนร่วมของประชาชน การเกิดประชาสังคม ความเป็น

ธรรมในสังคม กรอบปรัชญาการพัฒนาและหลักคิดพื้นฐานนี้ ใช้เป็นแนวทางในการตรวจสอบตัวชี้วัดที่สร้างขึ้นว่าสอดคล้องกับกระแสการพัฒนาหรือไม่ และมีความไว ในการที่จะเตือนภัยในสภาพวิกฤตได้หรือไม่ ตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและการพัฒนาสังคมที่โครงการวิจัยนี้นำเสนอมีจำนวน 8 ด้านคือ 1) สภาพพื้นฐานและสิ่งแวดล้อม 2) ด้านเศรษฐกิจ 3) สุขภาพอนามัยและสาธารณสุข 4) ข้อมูลข่าวสารและการเรียนรู้ 5) การศึกษาและทรัพยากรมนุษย์ 6) วัฒนธรรมและจิตใจ 7) ประชาสังคม ความมั่นคงของชีวิต และสิทธิเสรีภาพ และ 8) ครอบครัวและชุมชน

Bess (1994) ได้ศึกษาเรื่อง “คุณภาพชีวิตในโรงเรียน: การวัดความพึงพอใจของนักเรียน” (THE QUALITY OF SCHOOL LIFE: ASSESSING STUDENT SATISFACTION) จุดมุ่งหมายของการศึกษา คือ การพัฒนาเครื่องมือสำรวจที่สามารถวัดความพึงพอใจของนักเรียนเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตในโรงเรียนที่เรียกว่า “การสำรวจผู้บริโภคทางการศึกษา” (The Educational Consumer Survey-ECS) ช่วยให้ได้พัฒนานิยามปฏิบัติการของ คุณภาพชีวิตในโรงเรียนที่นักเรียนระดับมัธยมศึกษาเรียนรู้ และช่วยเพิ่มเติมมิติทางด้านการประเมินผล เพื่อวัดบรรยากาศของโรงเรียน และวิเคราะห์ตัวบ่งชี้ของนักเรียนเกี่ยวกับชีวิตในโรงเรียน ESC ได้ถูกนำไปทดสอบภาคสนามกับประชากร ซึ่งเป็นนักเรียนระดับมัธยมศึกษา เกรด 11, 12 จำนวน 130 คนในเมืองเล็ก เขตชนบท และโรงเรียนมัธยมชานเมือง และโรงเรียนในเมือง 2 แห่ง ซึ่งอยู่ในรัฐ มิชิแกน และนิวเจอร์ซีย์ ข้อมูลที่รวบรวมได้นำมาวิเคราะห์สองลักษณะ ลักษณะแรก ได้นำข้อมูลในแต่ละมาตราส่วน (scale) มาสหสัมพันธ์กับการวัดความพึงพอใจในภาพรวมในมาตราส่วนนั้น โดยใช้ Kendall's Tau จากนั้นก็นำแต่ละข้อมาวิเคราะห์ห่อองค์ประกอบ(factor analyzed)เพื่อตัดสินใจว่าประเด็นต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นสามารถวัด a single construct ได้หรือไม่ ผลการศึกษาได้นำมาจัดทำเป็นรายงานและแสดงให้เห็นว่า ส่วนใหญ่แล้ว ลักษณะสภาพแวดล้อมในแต่ละด้านของ ECS มีความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญ กับความพึงพอใจของนักเรียนที่รายงานเกี่ยวกับชีวิตในโรงเรียน ECS ได้ถูกนำไปเปรียบเทียบกับมาตราส่วนคุณภาพชีวิตในโรงเรียน(QSL) นักเรียนจำนวน 41 คนได้ทำทั้งECS และ QSL จากนั้นได้นำมาคำนวณโดยใช้ Pearson correlations ระหว่างการวัดความพึงพอใจด้วย ECS แต่ละข้อและคะแนนรวมของ QSL ซึ่งมีค่าสหสัมพันธ์ที่ระดับ .01 ซึ่งแสดงว่าเครื่องมือทั้งสองชนิดสามารถวัดความพึงพอใจเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตในโรงเรียน และECS เป็นเครื่องมือที่ใช้วัดคุณภาพชีวิตในโรงเรียนจากมุมมองของนักเรียนมัธยม ความพึงพอใจของนักเรียนเกี่ยวกับคุณภาพชีวิตในโรงเรียนนับว่าเป็นมิติที่สำคัญ ที่จำเป็นที่ต้องศึกษาเพื่อการปรับปรุงโรงเรียน

Hovik (1991) ได้ศึกษาเรื่อง “การพัฒนาเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตและการนำไปใช้เพื่อการวางแผน” (THE DEVELOPMENT OF SOCIAL INDICATORS OF QUALITY OF LIFE

AND THEIR USE IN THE PLANNING PROCESS) ผู้วิจัยเห็นว่า “คุณภาพชีวิต” เป็นแนวคิดที่นำไปใช้ในบริบทต่าง ๆ รวมถึงรายงานทางธุรกิจ การวางแผนพัฒนาชุมชน การจัดทำรายการ (catalogue) ของมหาวิทยาลัย การทำแผนพับโฆษณาต่าง ๆ “คุณภาพชีวิต” ยังนำไปใช้เพื่ออภิปรายในวรรณกรรมทางด้านสังคมวิทยา เพื่อตรวจสอบการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ถึงแม้ว่าได้มีความสนใจเพิ่มมากขึ้นในประเด็นคุณภาพชีวิตเมื่อไม่นานมานี้ แต่งานหลายอย่างก็ได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปี 1960 และ 1970 โดยได้มีการสำรวจในระดับชาติเพื่อเปรียบเทียบในระดับนานาชาติ โครงการวิจัยนี้ได้ตรวจสอบในระดับที่ถี่กลง เพื่อปรับองค์ประกอบที่ใช้วัดคุณภาพชีวิตภายในภูมิภาคนี้ให้ทันสมัย ความสนใจอยู่ที่การจะวัดดูว่าเราอยู่ ณ จุดใด ที่แล้วมาเป็นเช่นไร อะไรคือธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลง และเราพึงพอใจกับสภาพที่เราเป็นอยู่ไหม การวิจัยเครื่องชี้วัดทางสังคมเป็นวิธีการหนึ่งที่จะช่วยให้เราได้รับคำตอบเหล่านี้ ขบวนการเครื่องชี้วัดทางสังคมช่วยให้ได้ชุดลักษณะสาระทางสังคมในลักษณะสถิตและเป็นพลวัต (static and dynamic aspects of social milieu) เจตนาของการศึกษาเครื่องชี้วัดทางสังคมก็คือการตรวจสอบทางสังคม ซึ่งมีผลมาจากเปลี่ยนแปลงทั้งด้านสังคม เทคโนโลยี และเศรษฐกิจ ตัวชี้วัดทางเศรษฐกิจ เป็นตัวชี้วัดที่ใช้บรรยายสภาพแวดล้อมทางด้านวัตถุของสังคมมาเป็นเวลาหลายทศวรรษ ตัวชี้วัดทางสังคมได้พัฒนาขึ้นเพื่อช่วยอธิบายรายละเอียดของชุมชนที่ไม่ใช่ด้านด้านวัตถุ (nonmaterial attributes of the community) การพัฒนาเครื่องชี้วัดได้ใช้วิธีการสำรวจโดย Delphi 3 รอบกับนักวางแผน และผู้เชี่ยวชาญ เพื่อที่จะนิยาม กำหนดลักษณะ และบรรยายคุณภาพชีวิต ได้มีการตรวจสอบชุดของนิยาม และวลีต่าง ๆ ที่ให้ความหมายกับแนวคิดคุณภาพชีวิต และได้มีการพิสูจน์ชุดตัวแปรเครื่องชี้วัดที่เชื่อว่ามีประโยชน์และเกี่ยวข้อง ได้มีการนำเสนอนิยามเบื้องต้นของคุณภาพชีวิต และเสนอเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตซึ่งประกอบด้วยตัวแปร 38 ตัว เป็นตัวแปรด้านประชากร 9 ตัว สังคม-วัฒนธรรม 19 ตัวและด้านเศรษฐกิจ 10 ตัว

Devona (1992) ได้ศึกษาเรื่อง “คุณภาพชีวิตสำหรับใคร: กรณีของรัฐเดลาแวร์ (QUALITY OF LIFE FOR WHOM: THE CASE IN THE STATE OF DELAWARE) ที่ผ่านมา การศึกษาเรื่องคุณภาพชีวิตได้เริ่มเปลี่ยนจากความสนใจจากเรื่องความเป็นธรรมทางสังคมมาสู่ความสนใจเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางกายภาพและความเป็นอยู่ที่ดีของชุมชน แนวโน้มไม่นานมานี้ได้มีการใช้คุณภาพชีวิตเป็นสัญลักษณ์ที่จัดระบบไว้แล้ว ในการ รณรงค์ทางด้านนิติบัญญัติของกลุ่มชุมชนชาวเมือง เพื่อนำไปสู่การวัดการควบคุมทางด้านภาวะเจริญเติบโต ผดสืบเนื่องคือมีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า การใช้ คุณภาพชีวิต เพื่อบรรลุเป้าหมายที่ไม่ได้สนับสนุนวัตถุประสงค์ทางสังคมนั้น มีอยู่ทั่วไปในปัจจุบันมากกว่าที่เป็นมาในอดีต ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนขั้นพื้นฐาน งานวิจัยนี้ได้ศึกษาธรรมชาติของการพัฒนานี้ และความหมายที่มีต่อการวางแผน โดยอาศัย

พื้นฐานจากการศึกษาวรรณกรรมที่มีอยู่ แต่ค่อนข้างกระจัดกระจาย ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะว่า การจัด การที่ก่อให้เกิดการเจริญเติบโต ภายใต้กรอบคุณภาพชีวิตนั้นนโยบายทางสังคมนั้นมีความหมาย ที่สำคัญ และเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความต้องการขั้นพื้นฐานของมนุษย์ ซึ่งครอบคลุมเรื่องชนชั้น เชื้อชาติ และช่องว่างอันเกิดจากความถำเอียงต่าง ๆ และการมีส่วนร่วมอันน้อยนิดของประชาชน การศึกษานี้ได้ใช้วิธีการศึกษาเปรียบเทียบ โดยศึกษาตรวจสอบทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับคุณภาพชีวิต ทางด้านการเมือง ซึ่งเกิดขึ้นในเดคาแวร์ จากปี 1986-1788 ผู้วิจัยได้ใช้การวิเคราะห์และสังเคราะห์ วรรณกรรมทางด้านคุณภาพชีวิตอย่างเป็นระบบ และการพัฒนากรอบ นวัตกรรมเพื่อวิเคราะห์ กรอบทางการเมืองเกี่ยวกับคุณภาพชีวิต และการวัดคุณภาพชีวิตของ เดคาแวร์ ภายในกรอบ ระยะเวลาและกรอบเกณฑ์คุณภาพชีวิต การศึกษานี้ได้นำเสนอยุทธศาสตร์ที่เชื่อมโยงคุณภาพชีวิต กับความต้องการขั้นพื้นฐาน การตีความคุณภาพชีวิตที่เกี่ยวข้องกับการเมืองเป็นระบบมากขึ้น ยุทธ ศาสตร์อื่น ๆ ได้แก่การจัดตั้งคณะกรรมการร่วมทางการเมืองเพื่อความเป็นธรรมทางสังคม โดยนำ เสนอข้อมูลด้านสิ่งแวดล้อม ที่เปิดโอกาสให้บุคคลและกลุ่มคนเข้าใจความหมายและเกณฑ์คุณภาพ ชีวิตมากยิ่งขึ้น

Meadows (1993) ศาสตราจารย์ทางด้านสิ่งแวดล้อมศึกษาแห่ง Dartmouth College ได้ ศึกษาเครื่องชี้วัดความเป็นอยู่ที่ดีของประชาชน และเขียนบทความชื่อ “การใช้ปลาแซลมอนว่ายนํ้าและการทำสวนวัดความเป็นอยู่ที่ดีของเรา” (Using Salmon Runs And Gardens to Measure Our Well-Being) วิธีการกำหนดเครื่องชี้วัด คือ ประชาชนกลุ่มหนึ่งของเมืองซีแอตเทิล สหรัฐอเมริกา จำนวนประมาณ 200 คน ประกอบด้วยผู้บริหารสายการบิน นักบวช เทศมนตรี นักกิจกรรมด้าน สังคม ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านสิทธิชนกลุ่มน้อย ครู ตัวแทนสหภาพ แรงงาน สื่อมวลชนท้องถิ่น และ อื่น ๆ ได้มาพบปะพูดคุยกันในหัวข้อ “ความยั่งยืนของประชาคม ซีแอตเทิล” ได้ใช้การตั้งคำถาม เป็นอันดับแรกของการประชุมคือ “ความยั่งยืนหมายถึงอะไร” และได้ให้คำจำกัดความแบบกว้าง ๆ ว่า หมายถึง “การดำรงอยู่อย่างยาวนานของ วัฒนธรรม เศรษฐกิจ สุขภาพ สิ่งแวดล้อม และการ ดำรงวิถีชีวิตที่เป็นอยู่” แต่ก็ยังไม่สามารถตัดสินใจได้ว่าอะไรในบรรดาปัจจัยด้านต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นสิ่งสำคัญที่สุด ดังนั้นจึงได้รวบรวมรายการของ “ตัวบ่งชี้ถึงความยั่งยืน” ซึ่งสามารถวัดและรายงาน ได้อย่างต่อเนื่องถึงสถานภาพและความเป็นไปของเมืองที่พวกเขาอยู่ยังเอื้อต่อการดำรงอยู่ อย่างยาวนาน ดังที่คิดกันไว้หรือไม่ จากการแบ่งกลุ่มระดมความคิดเห็นเพื่อให้ได้ตัวบ่งชี้ ในขั้น แรกได้วางเป้าหมายไว้ 50 ตัว แต่พบว่ามีสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความยั่งยืนยาวนานของชุมชนอีกมากมาย อันแสดงให้เห็นถึงความไม่พึงพอใจกับตัวชี้วัดใด ๆ คือ ตัวเลขรายได้ประชาชาติ(GNP)เพียง อย่างเดียว ในที่สุดพวกเขาจึงตัดสินใจเลือกตัวบ่งชี้ขึ้นมาจำนวน 99 ตัว อาทิ ปริมาณพลังงานที่ บริโภคหรือการบริโภคพลังงานต่อคน ปริมาณการใช้น้ำต่อคน ปริมาณขยะและการนำกลับมาใช้

ใหม่ต่อคน จำนวนชั่วโมงทำงาน ณ ระดับค่าจ้างเฉลี่ยที่สามารถตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐาน เปอร์เซ็นต์การกระจุกตัวของการทำงานของแหล่งงาน 10 อันดับแรก ปริมาณปลาแซลมอนที่มีชีวิตในแหล่งน้ำ คุณภาพอากาศโดยทั่วไป ปริมาณพื้นที่ชุ่มน้ำที่หลงเหลืออยู่ จำนวนและอัตราการเจริญเติบโตของประชากรเมือง ระยะเวลาเดินทางโดยเฉลี่ยในระยะทางที่กำหนด เปอร์เซ็นต์ของทารกแรกเกิดที่มีน้ำหนักต่ำกว่าเกณฑ์ เปอร์เซ็นต์ของประชากรที่ยังคงทำสวนด้วยตนเอง จำนวนประชากรที่ไปเลือกตั้งในระดับท้องถิ่น ฯลฯ และในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน การรวบรวมตัวบ่งชี้เหล่านี้ ได้ถูกนำเสนอให้กับชาวเมืองอีกครั้ง แต่ด้วยรูปแบบที่ต่างออกไป ในรูปของบทกวีกลอน การเล่าเรื่อง เป็นต้น ตัวบ่งชี้เหล่านี้ถูกมอบหมายให้กับองค์กรของเมือง เพื่อตรวจวัดและรายงานผลออกมาอย่างสม่ำเสมอ และ ณ จุดนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นให้บรรดาชาวเมืองซีแอทเทิลได้หันมารวมตัวกัน ทำกิจกรรมสร้างสรรค์เพื่อเมืองของพวกเขาที่เกิดขึ้นตามมาอีกมากมาย โดยได้รับเงินบริจาคจากฝ่ายต่าง ๆ อาทิ การจัดตั้งเป็นบริษัทเพื่อติดตามความเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ จากผลของรายงาน การตั้งรางวัลเพื่อกิจกรรมที่เป็นตัวอย่างที่ดีของเมือง เป็นต้น

จากการศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในส่วนนี้ สรุปได้ว่า การพัฒนาเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตและสังคมนั้น จากเดิมเครื่องชี้วัดทางเศรษฐกิจมีความสำคัญ ดังนั้นการใช้รายได้ประชาชาติ เป็นตัวกำหนดจึงเป็นที่ยอมรับอย่างต่อเนื่องตลอดมา แต่ปัจจุบันมีตัวชี้วัดที่ได้รับการยอมรับและเพิ่มขึ้นมาโดยมีความสำคัญพอ ๆ กัน คือ เครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิตและสังคม ซึ่งครอบคลุมสาระต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับคนและสิ่งแวดล้อม ซึ่งพัฒนาจนเป็นเครื่องชี้วัดการพัฒนาที่ยั่งยืน

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตอนที่ 2 : การศึกษานอกโรงเรียนเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตและสังคมแบบยั่งยืน

สาระสำคัญที่จะนำเสนอ เป็นแนวคิดต่างๆ คือ การศึกษาเพื่อการพัฒนา การศึกษาดลอดชีวิต ปฏิญญาการศึกษาผู้ใหญ่ การศึกษาต่อเนื่องเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตของยูเนสโก การศึกษานอกโรงเรียนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน และการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. การศึกษาเพื่อการพัฒนา (Development Education)

การศึกษาเพื่อการพัฒนา หรือ “พัฒนศึกษา” (Development Education หรือ Deved) นี้ Shute และ Reimer (1996: 20) อธิบายว่า หมายถึงโปรแกรมการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา กระบวนทัศน์ที่สำคัญของพัฒนศึกษาต่อไปนี้ เป็นผลมาจากทฤษฎีการพัฒนาที่สำคัญสามทฤษฎี คือ ทฤษฎีภาวะทันสมัย (Modernization) ทฤษฎีการพึ่งพา (Dependency critique) และทฤษฎีอื่น (Another Development) แต่ละยุทธวิธีของพัฒนศึกษานั้นมีพื้นฐานมาจากความรู้ความเข้าใจในเรื่องของการพัฒนาว่าทฤษฎีนั้น ๆ เกี่ยวกับอะไรและจะทำให้บรรลุเป้าหมายได้อย่างไร ทฤษฎีการพัฒนาจำเป็นต้องแสดงให้เห็นถึงแนวการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ดังนั้นรูปแบบการพัฒนาและรูปแบบการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จึงทำให้เกิดกรอบทฤษฎีของแต่ละกระบวนทัศน์ (Major deved paradigms) ดังต่อไปนี้ คือ

1. พัฒนศึกษาเพื่อการทำใหดีขึ้น (Deved for amelioration) วิธีนี้อยู่บนพื้นฐานของทฤษฎีภาวะทันสมัยซึ่งถือว่าการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจสามารถเยียวยาทุกอย่างได้ ข้อยุติในปัญหาความยากจนก็คือช่วยให้ประชาชนเข้าสู่กระแสการพัฒนาด้วยการอัดฉีดทางด้านเศรษฐกิจและเทคโนโลยี โดยปกติก็มักเป็นการริเริ่มโดยธุรกิจนายทุนที่มีการศึกษา เป้าหมายคือการจัดหาเงิน วัสดุ หรือความรู้ เพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐาน ยุทธศาสตร์ทางการศึกษาภายใต้กระบวนทัศน์นี้เป็นการวิเคราะห์ต้น ๆ เกี่ยวกับต้นเหตุของความยากจน ข้อมูลก็เป็นการให้ทางเดียวจากผู้รู้ไปยังผู้ที่ยังไม่ได้รับการบอกกล่าว

2. พัฒนศึกษาเกี่ยวกับการพึ่งพา (Deved about interdependence) นิยามของพัฒนศึกษาเกี่ยวกับการพึ่งพานี้ สืบเนื่องมาจากแนวคิดเรื่องการพึ่งพา ซึ่งสนับสนุนความเจริญทางเศรษฐกิจ แต่วิพากษ์ผลอันเนื่องมาจากความเจริญนั้น นักทฤษฎีการพึ่งพา ต้องการให้เกิดการกระจายอย่างเป็นธรรม ในผลที่เกิดจากความเจริญทางเศรษฐกิจ ที่ก่อให้เกิดความไม่เป็นธรรมในโลก เป้าหมายของพัฒนศึกษาเกี่ยวกับการพึ่งพาก็คือ การสร้างความตระหนักเกี่ยวกับผู้กระทำการ

(actors) ในเวทีการพัฒนา ให้เข้าใจอย่างต้องแท้ในบริบทของประวัติศาสตร์การพัฒนา เพิ่มทักษะการวิเคราะห์และการจัดระเบียบองค์กรที่จำเป็นสำหรับกิจกรรมการเมือง

3. พัฒนศึกษาเพื่อการเปลี่ยนแปลง (Deved for transformation) พัฒนศึกษาแบบนี้มองการพัฒนาอย่างเป็นองค์รวม ให้เห็นว่าการพัฒนาเป็นปรากฏที่กว้างไกลซึ่งพลเมืองทุกคนต้องรับผิดชอบ ยุทธศาสตร์ทางการศึกษาตามกระบวนทัศน์นี้เป็นเรื่องที่มีมองออกไปจากภายในและค่อนข้างรุนแรง สมมุติฐานก็คือ - การเปลี่ยนแปลงที่แท้จริงนั้น คนต้องเกิดความคิดรวบยอดที่แน่นอน (เช่นความสำคัญของงานเมื่อเปรียบเทียบกับการใช้เวลาว่าง ความรับผิดชอบของมนุษยชาติต่อธรรมชาติแวดล้อม) ซึ่งจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมด้วยการเปลี่ยนแปลงในตัวคน เรียกว่า “conversion” ขณะที่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเรียกว่า “transformation” วิธีการทางการศึกษาเป็นการพัฒนาที่ต้องดำเนินการในลักษณะของปัจเจกและโดยรวม โดยประชาชนของทุกภูมิภาค ด้วยความเป็นปึกแผ่น และเป็นพันธมิตรกันระหว่างชาติต่าง ๆ การมีส่วนร่วมถือว่าเป็นหลักการเบื้องต้นของรูปแบบการเปลี่ยนแปลงทางสังคม กระบวนทัศน์นี้ตรงข้ามกับกระบวนทัศน์สองแบบที่กล่าวมาแล้ว เพราะจะครอบคลุมกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมเข้ามาด้วยโดยเฉพาะกลุ่มริมขอบ (marginalized groups) เทคนิคที่ใช้ตามยุทธศาสตร์นี้คือการมีส่วนร่วม การอภิปราย กระบวนการ และการสร้างพลัง (empowerment) วิธีการทางการศึกษา ก็เป็นแนวของเปาโลร์แฟร์ในเรื่องของการปลูกจิตสำนึกผู้เรียน โดยถือว่าผู้เรียนเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของพัฒนศึกษาเพื่อการเปลี่ยนแปลงโดยต้องรับผิดชอบเบื้องต้นต่อการเรียนรู้ของตนและมีส่วนร่วมในทุกสาระของกระบวนการทางการศึกษา ตั้งแต่การประเมินความต้องการ การวางแผน การดำเนินการ และการประเมินผล

จากกระบวนทัศน์ดังกล่าวสามารถนำไปสู่ยุทธศาสตร์ต่าง ๆ ของพัฒนศึกษา คือ

1. วิธีการอุปถัมภ์ (Charity approach) แม้จะเป็นวิธีที่มีจุดอ่อนให้วิพากษ์ แต่วิธีการพัฒนศึกษาในลักษณะอุปถัมภ์ ก็ยังคงมีอยู่ ในลักษณะของความเห็นใจ ความสงสารของผู้บริจาค
2. วิธีการช่วยเหลือตนเอง (Self-help approach) เป็นวิธีที่มุ่งให้เห็นว่าประชาชนสามารถทำอะไรเพื่อตัวของเขาเอง ได้บ้าง ถึงแม้ว่าอาจมีการหยิบยื่นจากภายนอกบ้างก็ตาม
3. วิธีวิพากษ์โครงสร้าง (Structural critique approach) วิธีการนี้อาจแปลกปลอมสำหรับผู้เรียนเก่ง ๆ จำนวนมาก เพราะเป็นวิธีที่ดูมองว่าเป็นการเมืองเกินไป โดยปกติผู้เรียนส่วนใหญ่มักมุ่งเน้นทำงาน ชีวิตครอบครัว โอกาสทางการศึกษา และอื่น ๆ มากกว่าประเด็นการพัฒนา
4. วิธีพัฒนาที่ผิดพลาด (Maldevelopment approach) พัฒนศึกษาตามวิธีนี้เป็นผลจากการพัฒนาตามทฤษฎีการพึ่งพา ประชาชนชาติตะวันตกถูกมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาการคือ

พัฒนาและประสบความสำเร็จในการแสวงหาผลประโยชน์จากประเทศในโลกลที่สาม ดังนั้น พัฒนศึกษาจำเป็นต้องครอบคลุมการเปลี่ยนทัศนคติ การตระหนักและลงมือปฏิบัติ

5. วิธีการสร้างพลัง (Empowerment approach) วิธีนี้มุ่งที่การเพ่งมองภายในตนเองให้มากขึ้น (more inward-looking) นักการศึกษาต้องการการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานในการรับรู้เกี่ยวกับหลายสิ่งหลายอย่างที่ประกอบกันขึ้นเป็นโลกทัศน์ของปัจเจก การสร้างพลังเป็นขั้นตอนที่จำเป็นบนเส้นทางสู่การเปลี่ยนแปลง แต่จุดอ่อนก็คือไม่ได้ก้าวไปไกลพอที่จะพิสูจน์และนำเสนอให้เห็นถึงความจำเป็นในการเปลี่ยนแปลงขั้นพื้นฐานของบุคคลที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคมในที่สุด

6. วิธีการเปลี่ยนแปลง (Conversion approach) พัฒนศึกษาตามวิธีนี้มุ่งการเปลี่ยนแปลง โดยให้ประชาชนมองเห็นตนเองและโลก เป็นวิธีที่มุ่งการช่วยเหลือ การส่งเสริม และการแนะนำผู้ ที่เข้ามามีส่วนร่วมให้มองโลกและความสัมพันธ์ต่าง ๆ อย่างเป็นองค์รวม และมีใจกว้างมากขึ้น ซึ่งจะกระตุ้นให้เกิดทัศนคติและพฤติกรรมใหม่ ๆ ขึ้น การเปลี่ยนแปลงของปัจเจกหรือของบุคคล ทำให้สนใจในการส่งเสริมความยุติธรรมให้เกิดขึ้นกับปวงชน

โดยสรุป พัฒนศึกษา หมายถึงโปรแกรมทางการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา นักการศึกษาที่ต้องการจะพัฒนาการศึกษาควรได้ศึกษาว่า เป้าหมายการพัฒนาคืออะไร ใช้ทฤษฎีการพัฒนาอะไร เพื่อที่จะเลือกโปรแกรมการศึกษา หรือออกแบบการศึกษาเพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือนำไปสู่เป้าหมายของการพัฒนานั้น ๆ

2. การศึกษาผู้ใหญ่ : ปฏิญญาฮัมบูร์ก

สถาบันการศึกษาของยูเนสโก (UNESCO Institute for Education-UIE) ร่วมกับ UNESCO และองค์การนานาชาติ ได้จัดประชุมระหว่างประเทศด้านการศึกษาผู้ใหญ่ ครั้งที่ 5 ขึ้นระหว่างวันที่ 14-18 กรกฎาคม 2540 ณ เมืองฮัมบูร์ก ประเทศสหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมัน มีผู้แทนเข้าร่วม 1,500 คน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจุดประกายความสำคัญของการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ และหลอมรวมข้อตกลงทั่วโลกที่มีต่อการศึกษาผู้ใหญ่ ที่ประชุมได้ร่วมกันกำหนดปฏิญญาฮัมบูร์กด้านการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ ดังนี้ (กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2541: 1-55)

1. การพัฒนาที่ยืดบุคคลเป็นศูนย์กลางและสังคมที่ประชาชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ โดยยอมรับในสิทธิมนุษยชน จึงจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

2. การศึกษาผู้ใหญ่มิใช่เป็นเพียงแค่สิทธิมนุษยชนเท่านั้น แต่เป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนาในด้านต่าง ๆ ในศตวรรษที่ 21

3. การศึกษาผู้ใหญ่ หมายถึง กระบวนการเรียนรู้ทั้งปวงที่จัดขึ้น ไม่ว่าจะในรูปแบบทางการหรือไม่เป็นทางการที่ผู้ใหญ่ได้พัฒนาความรู้ความสามารถ หรือปรับปรุงพัฒนาความสามารถ ในวิชาชีพที่สนองตอบต่อความต้องการของเขา สังคมการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ครอบคลุมถึงการศึกษาแบบเป็นทางการ การศึกษาต่อเนื่อง การเรียนรู้นอกระบบโรงเรียน การเรียนรู้ตามอัธยาศัย หรือ การเรียนรู้โดยบังเอิญที่เกิดขึ้นในสังคมแห่งการเรียนรู้
4. การเรียนรู้ควรเป็นลักษณะของการต่อเนื่องตลอดชีวิตเพื่อนำไปสู่เศรษฐกิจ สังคม การจัดการ ไม้รู้หนังสือ และการขจัดความยากจน
5. การเรียนรู้ผู้ใหญ่จะต้องส่งเสริมศักยภาพของคนให้สามารถกำหนดชะตาชีวิตของตนเองและสังคมได้ โดยการเรียนรู้อยู่บนพื้นฐานของสิ่งที่สืบทอดกันมาทางวัฒนธรรม และค่านิยมทางสังคม โดยการมีส่วนร่วมของประชาชนในกิจกรรมการเรียนรู้ของชุมชน
6. รัฐต้องส่งเสริมและเปิดโอกาสให้ชนทุกหมู่เหล่า ทั้งเด็ก สตรี และชนกลุ่มน้อย ฯลฯ ได้มีโอกาสในการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต
7. แนวคิดใหม่ของการศึกษาผู้ใหญ่ คือการใช้ระบบเครือข่าย ให้มีการเรียนรู้ตลอดชีวิตโดยเป้าหมายสุดท้าย คือการให้เกิดสังคมแห่งการเรียนรู้ ที่จะนำไปสู่สังคมที่ยุติธรรมและเสมอภาค และความอยู่ดีกินดี
8. การให้การยอมรับในเรื่องของสิทธิทางการศึกษา และสิทธิในการเรียนรู้ตลอดชีวิตเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง คือสิทธิในการอ่านและการเขียน สิทธิในการสอบถามและวิเคราะห์ สิทธิในการใช้สอยทรัพยากร และสิทธิในการพัฒนาและเพิ่มศักยภาพของแต่ละคน
9. การเปิดโอกาสให้สตรีเข้าร่วมกิจกรรมและเสริมสร้างพลังสตรี
10. การเสริมสร้างวัฒนธรรมแห่งความสงบสุขและการเสริมสร้างประชาธิปไตย
11. การยอมรับในความแตกต่างและความเสมอภาค
12. การให้ความรู้ด้านสุขภาพอนามัย
13. การให้การศึกษาเพื่อความยั่งยืนในเรื่องสิ่งแวดล้อม
14. การจัดการศึกษาให้กับชนกลุ่มน้อย กลุ่มชนดั้งเดิมในพื้นที่ ควรคำนึงถึงภาษาและวัฒนธรรมของชนดั้งเดิม
15. การเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจ โดยจัดการศึกษาให้แก่คนที่ได้รับการศึกษาแล้วสามารถนำความรู้ไปใช้ในตลาดแรงงาน หรือเพิ่มพูนรายได้
16. การศึกษาผู้ใหญ่จะต้องจัดบริการให้กับคนทุกกลุ่ม ให้สามารถปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงได้
17. ควรคำนึงถึงความรู้ความสามารถ และประสบการณ์ของผู้สูงอายุ ที่จะป็นประโยชน์ต่อคนในสังคม

ที่ประชุมยังได้มีการอภิปรายหัวข้อการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ 10 ประเด็น ซึ่งหนึ่งใน 10 หัวข้อนั้น เป็นเรื่อง การเรียนรู้ผู้ใหญ่เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม สุขภาพ และประชากร ซึ่งสรุปได้ว่า เรื่องของสิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย ประชากร อาหารและโภชนาการมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน และมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะทำได้ก็ต่อเมื่อมีการจัดการศึกษาที่เน้นหนักในเรื่องที่เกี่ยวกับครอบครัว วงจรชีวิตของเราและเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประชากรโดย

1. การส่งเสริมศักยภาพและการมีส่วนร่วมของสังคมเมือง ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับปัญหาสิ่งแวดล้อม
2. การส่งเสริมการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประชากรและชีวิตในครอบครัว
3. การยอมรับในบทบาทที่เด่นชัดของประชากรศึกษาและการส่งเสริมสุขภาพอนามัยในการที่จะดำรงไว้หรือปรับปรุง
4. การสร้างความมั่นใจในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ ที่เป็นหัวข้อเฉพาะเกี่ยวกับเพศ และวัฒนธรรม

โดยสรุป แนวความคิดจากปัญญาฮัมบูร์กด้านการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ ได้แสดงให้เห็นถึงแนวโน้มทางความคิดจากนักการศึกษาทั่วโลกว่า การเรียนรู้ของผู้ใหญ่เป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นที่รัฐต้องจัดให้มีและส่งเสริมให้ประชาชนเกิดการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ผู้ใหญ่ควรเรียนรู้ในประเด็นต่าง ๆ ทั้งเรื่องที่เกี่ยวข้องกับตนเอง ครอบครัว ชุมชน สังคม ตลอดจนสภาพแวดล้อม ปัญญาในประเทศต่าง ๆ ได้รับเป็นแนวทางปฏิบัติต่อไป

3. แนวคิดเรื่องการศึกษาตลอดชีวิต (Lifelong Education)

การศึกษาตลอดชีวิตนับว่าเป็นแนวคิดที่มีความสำคัญ กรมการศึกษานอกโรงเรียนได้รวบรวมความหมายไว้ในสารานุกรมการศึกษาตลอดชีวิต ดังนี้ (กรมการศึกษานอกโรงเรียน, 2538: ค)

Faure อธิการบดีว่าการศึกษาการกระหว่ง ศึกษาธิการฝรั่งเศสและคณะ ได้ให้ความหมายว่า “การศึกษาตลอดชีวิต ไม่ใช่ระบบการศึกษาแต่อย่างไร หากเป็นแม่บทของการศึกษาโดยรวมการศึกษาแต่ละแบบมาจัดให้มีความต่อเนื่อง ผสมผสานและเสริมซึ่งกันและกัน”

Dave นักการศึกษาอีกผู้หนึ่งให้ความหมายว่า

“การศึกษาตลอดชีวิต เป็นแนวคิดที่พยายามมองการศึกษาในภาพรวม ซึ่งได้รวมเอาการศึกษาในระบบ (Formal Education) การศึกษานอกระบบโรงเรียน (Nonformal Education) และการศึกษาดำเนินชีวิต (Informal Education) ให้มีการประสานสัมพันธ์ทั้งในด้านของความต่อเนื่องของเวลา (ชั่วชีวิตคน) และเนื้อหา (สาระที่คนต้องนำความรู้ไปใช้) ซึ่งการศึกษาตลอดชีวิตต้องมี

ความยืดหยุ่นในด้านเวลา สถานที่ เนื้อหา และเทคนิคการเรียนการสอน ซึ่งมีลักษณะคล้ายการเรียนรู้ด้วยตนเอง (Self-directed learning) การแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน และมีใจกว้างยอมรับว่าการเรียนรู้มีหลายรูปแบบและหลายวิธีการ”

หัวใจที่สำคัญของการเป็นนักการศึกษาตลอดชีวิต มีจุดเริ่มต้นอยู่ที่การฝึกให้เป็นคนตื่นตัวต่อการศึกษา นั่นหมายถึงความอยากรู้ อยากรู้เห็น ในสิ่งต่าง ๆ ตลอดเวลา

ความคิดรวบยอดในเรื่องการเรียนรู้ตลอดชีวิต เป็นคุณแจ่มที่จะนำเราไปสู่ศตวรรษที่ 21 การเรียนรู้ตลอดชีวิตก้าวไปไกลกว่าการแบ่งออกเป็นการเรียนรู้เบื้องต้น และการศึกษาต่อเนื่องอย่างที่เคยเข้าใจกัน โดยนำเข้าสู่ความคิดรวบยอดในเรื่องสังคมแห่งการเรียนรู้ ซึ่งทุกอย่างเปิดโอกาสให้เราพัฒนาศักยภาพของเราได้อย่างเต็มที่ การศึกษาตลอดชีวิตนั้นอาศัยหลักสำคัญ 4 ประการคือ การเรียนเพื่อรู้ การเรียนเพื่อปฏิบัติได้จริง การเรียนเพื่อจะอยู่ร่วมกัน และการเรียนรู้เพื่อชีวิต

1. การเรียนเรียนรู้เพื่อรู้ (learning to know) โดยผสมผสานความรู้ที่กว้างขวางเข้ากับโอกาสที่จะศึกษาบางสิ่งบางวิชาได้อย่างลึกซึ้ง การเรียนเพื่อรู้หมายถึงการฝึกฝนในวิชารับรู้เพื่อจะได้ดึงดวงประโยชน์จากการศึกษาไปตลอดชีวิต
2. การเรียนเพื่อปฏิบัติได้จริง (learning to do) โดยเรียนทั้งทฤษฎี และปฏิบัติ เรียนทางด้านอาชีพเพื่อให้เกิดความชำนาญ ซึ่งอาจเป็นการเรียนรู้ในระบบโรงเรียน
3. การเรียนเพื่อจะอยู่ร่วมกัน (learning to live together) ด้วยการสอนให้เข้าใจผู้อื่นและตระหนักถึงความมนุษย์เราจะต้องพึ่งพาอาศัยกัน ดำเนินโครงการร่วมกัน และเรียนรู้วิธีการแก้ปัญหา ข้อขัดข้องต่าง ๆ ร่วมกัน
4. การเรียนรู้เพื่อชีวิต (learning to be) โดยสามารถปรับปรุงบุคลิกภาพของตนได้ดียิ่งขึ้น ดำเนินงานต่าง ๆ โดยอิสระยิ่งขึ้น มีดุลยพินิจ และความรับผิดชอบต่อตนเองมากขึ้น มีเหตุผล ความซาบซึ้งในสุนทรียภาพ สมรรถภาพ สมรรถนะทางร่างกาย และทักษะในการติดต่อสื่อสารกับผู้อื่น (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, ผู้แปล, 2541: 47-48)

ในการประชุมเรื่องการเรียนรู้ตลอดชีวิต (Lifelong Learning Conference) 18 พฤศจิกายน 1997 รองประธานาธิบดีอังกฤษ (Al Gore) ได้กล่าวสุนทรพจน์เกี่ยวกับการการศึกษาดูตลอดชีวิต ดังนี้ (<http://www.vpskillsummit.org/speeches.asp> INTERNET)

“วันนี้ เราไม่ได้เผชิญกับศตวรรษใหม่เท่านั้น แต่เป็นเศรษฐกิจแบบใหม่ เป็นเศรษฐกิจที่ต้องอาศัยข้อมูล การวิจัย และเทคโนโลยี เศรษฐกิจที่ให้คุณค่ากับทักษะต่าง ๆ และความสามารถในการผลิตของประชาชนของเรา เหนือสิ่งอื่นใด เศรษฐกิจที่จะหยิบยื่นชีวิตที่ดีกว่าให้คนอเมริกันทั้งปวงได้--เพียงแต่เราได้จัดเตรียมพวกเขาเพื่อการนี้เท่านั้น เราต้อง

ให้เครื่องมือเพื่อให้เขาทำสิ่งที่คิดที่สุดสำหรับชีวิตของพวกเขา เหนือสิ่งอื่นใด คนรุ่นต่อไป ต้องได้รับการศึกษาที่ดีที่สุดในประเทศอเมริกา -- นั่นก็คือ การศึกษาไม่สามารถจบลงเพียงเมื่อนักเรียนของเราก้าวพ้นจากประตูโรงเรียนเท่านั้น”

Al Gore ยังกล่าวต่อไปอีกว่าหลักการหลายประการในการรับความรู้ใหม่ ๆ มิได้แตกต่างไปจากปัจจุบัน แต่สิ่งที่แตกต่างไปก็คือความสำเร็จที่แท้ของอเมริกันทุกคนในเศรษฐกิจแบบใหม่ปัจจุบันขึ้นอยู่กับความสามารถของเขา ในการได้รับความรู้ใหม่ และเรียนทักษะใหม่ ๆ คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาดตลอดชีวิตของผู้เรียน (The Commission for a Nation of Lifelong Learners) ได้ชี้ให้เห็นจากรายงานที่ว่าทศวรรษต่อไปนั้น 75 % ของแรงงานปัจจุบัน จำเป็นต้องได้รับการฝึกอบรมใหม่ และเป็นที่น่าสนใจว่า จำนวนเปอร์เซ็นต์ของแรงงานที่ต้องการรับการฝึกอบรมใหม่นั้น **ต่ำสุด** ในกลุ่มผู้ที่ออกกลางคันซึ่งมีความต้องการเพียง 5 % และกลุ่มที่จบมัธยมศึกษาที่มีความต้องการ 15 % เปรียบเทียบกับผู้ที่จบปริญญาตรีซึ่งมีความต้องการ 35 % และ ผู้ที่จบปริญญาโทมีความต้องการ 50 %

โดยสรุป ด้วยความเจริญก้าวหน้าทางด้านเทคโนโลยีและการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ทำให้เกิดความจำเป็นที่คนจะต้องศึกษาหาความรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต เพื่อให้สามารถดำรงตนอยู่ได้อย่างมีความสุข และร่วมสร้างสรรค์สิ่งดีงามให้กับสังคมโดยรวม

4. การศึกษาต่อเนื่องเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต : ชุดฝึกอบรมการศึกษาต่อเนื่องของ UNESCO

การศึกษาต่อเนื่องเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต (Quality of Life Improvement Programs - QLIPs) นี้ เป็นรูปแบบการศึกษาซึ่งองค์การ UNESCO ได้พัฒนาขึ้นโดยการจัดประชุมปฏิบัติการผู้เชี่ยวชาญ จากนั้นได้นำไปใช้อบรมบุคลากรทางการศึกษาของสมาชิกประเทศ เพื่อใช้จัดการศึกษานอกโรงเรียน การศึกษาผู้ใหญ่ หรือการศึกษาต่อเนื่อง โครงการปรับปรุงคุณภาพชีวิตที่มีประสิทธิภาพควรมีลักษณะต่อไป (UNESCO, 1993: 14-20)

1. การมีส่วนร่วม (Participation) การพัฒนาคุณภาพชีวิตเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของประชาชน ดังนั้นประชาชนจึงต้องมีส่วนร่วมอย่างสูง ตั้งแต่การตัดสินใจเพื่อจัดลำดับความสำคัญ เลือกกิจกรรม และร่วมดำเนินการพัฒนา

2. กำหนดเป้าหมายที่ชัดเจน (Clearly defined targets) การพัฒนาที่ปฏิบัติได้และสมจริงควรมีเป้าหมายที่จะกำหนดขึ้นด้วยความระมัดระวัง ในลักษณะของตัวบ่งชี้เพื่อการเปลี่ยนแปลง โดยกำหนดเป็นเชิงปริมาณมากกว่าเชิงคุณภาพ ตัวอย่างเช่น เพิ่มผลผลิตข้าวในหมู่บ้าน 5 % ในช่วงระยะเวลา 12 เดือน เป็นต้น

3. เชื่อมโยงกับรูปแบบการเปลี่ยนแปลง โดยมีการวางแผนอย่างรัดกุม ทำความเข้าใจอย่างชัดเจนถึงกระบวนการที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงนั้น โดยเริ่มจากการวิเคราะห์ความจำเป็น การร่วมดำเนินการ และการประเมินผลที่เกิดขึ้น ทุกคนที่เข้าร่วมโครงการเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตควรเข้าใจธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลง และกระบวนการดำเนินงาน

4. เน้นการปฏิบัติ (Action Oriented) เนื่องจากการปรับปรุงคุณภาพชีวิต เกี่ยวข้องกับการทำให้เกิดการตระหนัก ดังนั้นโครงการเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตควรทำให้ประชาชนได้ลงมือปฏิบัติเพื่อปรับปรุงมาตรฐานความเป็นอยู่และการดำเนินชีวิตของเขา ปฏิบัติการบางอย่างอาจเป็นการช่วยเหลือตนเองของชุมชน หรือบางเรื่องอาจต้องได้รับการสนับสนุนทั้งหมดจากชุมชน

5. เน้นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับครอบครัว (Family Oriented) ครอบครัวเป็นหน่วยสำคัญของโครงการเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต ดังนั้นจึงต้องคำนึงถึงความจำเป็น ศีวิตการ ความสนใจต่าง ๆ และสิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นหัวใจของการพัฒนา

6. หลายหน่วยงานร่วมดำเนินการ (Multi sectoral) มีการประสานงานและร่วมดำเนินการอย่างใกล้ชิดระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้แก่ หน่วยงานทางด้านการศึกษา สุขภาพอนามัย และสาธารณสุข เกษตรและสหกรณ์ คมนาคมขนส่ง และอุตสาหกรรม เป็นต้น

7. เชื่อมโยงกับแผนพัฒนาประเทศ ไม่ควรวางแผนอย่างโดดเดี่ยวแม้ว่าจะเป็นโครงการระดับหมู่บ้าน แต่ควรเชื่อมโยงกับแผนพัฒนาประเทศ เพื่อที่จะก่อให้เกิดผลกระทบที่สำคัญ และอาจได้รับการสนับสนุนจากระดับประเทศด้วย

ลักษณะทั่วไปของโครงการเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต

UNESCO ได้เสนอลักษณะร่วมของโครงการเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิต ไว้ดังต่อไปนี้

1. มีกระบวนการวางแผนเพื่อเปลี่ยนแปลงจากสถานการณ์ในปัจจุบันไปสู่สถานการณ์ที่ต้องการมากขึ้นในอนาคต
2. ทิศทางของการเปลี่ยนแปลงอาจจำแนกให้เห็นชัดเจน 5 หมวดหมู่ใหญ่ ๆ คือ ด้านชีววิทยา (Biological) สังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม และความเป็นมนุษย์ (humanistic)
3. หมวดหมู่ดังกล่าวสามารถกำหนดเป็นตัวชี้วัด ซึ่งเป็นเป้าหมายที่ต้องการบรรลุความสำเร็จ ภายในกรอบระยะเวลา และเกณฑ์ที่กำหนด
4. เป้าหมายของการพัฒนาคุณภาพชีวิตอาจกำหนดได้หลายระดับ คือ ระดับชาติ ระดับจังหวัด ระดับอำเภอ แม้แต่ระดับกลุ่มเล็ก ๆ ในท้องถิ่น ขึ้นอยู่กับว่าโครงการนั้นได้รับการสนับสนุนในแต่ละระดับใด เพียงใด

5. การวางแผนเพื่อการเปลี่ยนแปลงเป็นไปตามขั้นตอนต่าง ๆ คือกำหนดวิสัยทัศน์การเปลี่ยนแปลง ประเมินสถานการณ์ปัจจุบัน จัดลำดับเนื้อหาเพื่อสอดคล้องตามแผนการ ดำรงและเลือกยุทธวิธี วางแผนและเตรียมการ ดำเนินการ ประเมินผลผลิต และทบทวนเป้าหมายและยุทธวิธี ในการดำเนินการสอดคล้องสามารถทำได้หลายวิธี เช่น โดยผ่านการเปลี่ยนแปลงความสามารถของมนุษย์ (เช่น ความตระหนัก ทักษะ ค่านิยม ความรู้ และทักษะต่าง ๆ เป็นต้น) โดยผ่านองค์ประกอบด้านสิ่งแวดล้อม (เช่น สิ่งแวดล้อมทางกายภาพ การให้บริการต่าง ๆ การตรวจสอบทางด้านกฎหมาย) โดยผ่านองค์ประกอบทางสถาบัน (เช่นกลไกทางด้านสังคม และการเมือง) หรือ โดยการผสมผสานของประกอบต่าง ๆ สำหรับการศึกษาและการฝึกอบรมสามารถเข้ามาเกี่ยวข้องได้ในทุกขั้นตอน

6. ใช้วิธีการแบบผสมผสานเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต โดยดำเนินการควบคู่กันไประหว่างหน่วยงานหน่วยงานการศึกษาและหน่วยงานที่เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน (เช่น เกษตร สาธารณสุข) เพื่อบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้ หน่วยงานเฉพาะก็เน้นการให้บริการในขอบข่ายของตน ขณะที่หน่วยงานการศึกษาก็เน้นการพัฒนาศักยภาพและความสามารถของมนุษย์

7. ภายในกรอบแนวคิดที่กล่าวมาแล้วนั้น โปรแกรมการศึกษาเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตจะมีบทบาทสำคัญสองประการ คือ ช่วยเพิ่มพูนและยกระดับความพอเพียงแห่งตน (self-sufficiency) และช่วยในการปรับปรุงคุณภาพชีวิต โดยการสอดคล้องทุกขั้นตอนของกระบวนการที่นำไปสู่เปลี่ยนแปลง

8. ในบริบทของการเปลี่ยนแปลงนี้ โปรแกรมเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตอาจมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ชุมชนกำหนดวิสัยทัศน์ตามที่ต้องการ โดยให้เข้าใจเป้าหมายของนโยบายการพัฒนาประเทศ และการพัฒนาของหน่วยงานต่าง ๆ บนพื้นฐานความต้องการและความสนใจของชุมชน และ ช่วยให้ชุมชนสามารถประเมินสถานการณ์ของตนเอง จัดลำดับขอบข่ายของเรื่องที่จะต้องดำเนินการ และปฏิบัติการในอนาคต โดย เพิ่มความเข้มแข็งในการวางแผนดำเนินการ ให้ความช่วยเหลือทางด้านวิชาการและงบประมาณที่จำเป็น ช่วยให้ชุมชนสามารถกำกับดูแล และ ประเมินผลที่เกิดขึ้น รู้จักวิเคราะห์ปัญหา จุดแข็ง และจุดอ่อน ทบทวน เป้าหมาย และกำหนด ยุทธวิธีการสอดคล้องใหม่ ขยายความตระหนักของชุมชนให้กว้างขวางขึ้น สู่ออกนอก และสู่วิสัยทัศน์ อันเป็นทางเลือกในอนาคต

โดยสรุป องค์การ UNESCO ให้ความสำคัญกับการศึกษาต่อเนื่องเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต โดยนำเสนอแนวคิด และรูปแบบการศึกษาที่มุ่งให้นำกระบวนการทางการศึกษามาใช้เพื่อให้กลุ่มเป้าหมายสามารถประเมินสถานการณ์ปัจจุบันที่ตนเผชิญอยู่ และกำหนดสถานการณ์ที่ต้องการได้ในอนาคตในลักษณะของตัวบ่งชี้ และในขั้นตอนเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง การ

ศึกษาต่อเนื่องมีบทบาทในการเสริมสร้างความรู้ ทักษะ และทัศนคติ เพื่อให้สามารถปฏิบัติการได้ บรรลุตามเป้าประสงค์ คือการปรับปรุงคุณภาพชีวิต

5. การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน : แนวคิดจาก UIE

ในการประชุมปริกษาหารือของประเทศในภูมิภาคเอเชีย-แปซิฟิก เกี่ยวกับการศึกษาผู้ใหญ่ ระหว่างวันที่ 16-18 กันยายน พ.ศ. 2539 ที่จอมเทียน พัทยานั้น Paul Belanger ผู้อำนวยการสถาบัน การศึกษาของยูเนสโก (UNESCO Institute of Education - UIE) ประเทศสาธารณรัฐเยอรมนี ได้ กล่าวถึงความสำคัญของการศึกษาผู้ใหญ่ ต่อการพัฒนาว่า

การพัฒนาที่ยั่งยืนจะมีไม่ได้หากปราศจากประชากรที่สร้างสรรค์ การปรับปรุง สภาพการดำเนินชีวิตจะมีไม่ได้ หากผู้กระทำการ (actors) ปราศจากโอกาส ที่แท้จริง ที่จะปรับปรุงความสามารถในการแสดงตน และกระทำการ การผลิต จะมีไม่ได้หากปราศจากผู้ผลิต การเพิ่มผลผลิตจะมีไม่ได้หากผู้ผลิตและ ประชาชนไม่ได้เพิ่มขีดความสามารถ และการริเริ่ม การเรียนรู้ของผู้ ใหญ่เป็น เครื่องมือที่จำเป็นเพื่อการอยู่รอด การเรียนรู้ถือว่าเป็นสิทธิและเป็น ความ รับผิดชอบ เป็นการลงทุนที่ดีที่สุด ที่ประเทศชาติสามารถทำได้เพื่อให้เกิดการ พัฒนาที่ยั่งยืนและเป็นธรรม (DNFE & UNESCO/ PROAP, 1996: 25)

ในการประชุมนานาชาติครั้งที่ห้าว่าด้วยการศึกษาผู้ใหญ่ ได้มีการทบทวนนิยามของการ ศึกษาผู้ใหญ่ ในบริบทความต้องการทางด้านการพัฒนาเทคโนโลยีและข้อมูล ได้มีการตรวจสอบ บทบาทของการศึกษาด้านอาชีพและการเชื่อมโยงไปสู่การศึกษาในรูปแบบอื่น และเมื่อพิจารณา ขอบข่ายการศึกษาผู้ใหญ่ในด้านการปฏิบัติ ที่ประชุมเห็นว่าจำเป็นต้องนิยามและกำหนดขอบข่าย ให้กว้างขึ้น โดยครอบคลุมการศึกษาของชุมชน การศึกษาของประชาชน รวมถึงองค์ประกอบของ การศึกษาของกลุ่มปฏิบัติการต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องบทบาทชาย หญิงสิ่งแวดล้อม ความสงบ และ เรื่องสิทธิมนุษยชน

ที่ประชุมเดวิดกันนี้ กลุ่มประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้อภิปรายถึงความสำคัญ ของการศึกษาผู้ใหญ่ ในการสร้างความตระหนักเกี่ยวกับวิกฤตการณ์ต่าง ๆ เช่น โรคเอดส์ ความ ยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะได้เน้นความสำคัญของการเชื่อมโยงการศึกษาผู้ใหญ่กับการ พัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งสามารถทำได้โดยการพัฒนาโปรแกรมการรู้หนังสือแบบเบ็ดเสร็จที่ปรับให้เข้า กับกลุ่มเป้าหมายต่าง ๆ ทั้งกลุ่มสตรี ชนกลุ่มน้อย หรือผู้ที่มิที่อยู่ไม่เป็นหลักแหล่ง

การศึกษาผู้ใหญ่ถือว่าเป็นเครื่องมือที่จะนำไปสู่การปรับปรุงคุณภาพชีวิตและเป็นการศึกษาเพื่อการป้องกัน (preventive education) ทางด้านสุขภาพอนามัยและสิ่งแวดล้อม ส่งเสริมสิทธิมนุษยชน และสร้างพลังให้ประชาชนที่อยู่ริมขอบ (marginalised groups) ดำรับยุทธวิธีการจัดการศึกษาที่เน้นความหลากหลายตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ โดยปรับให้เข้ากับกลุ่มเป้าหมาย เน้นทั้งด้านปริมาณและคุณภาพ นำเทคโนโลยีที่ทันสมัยมาใช้ เช่น จัดการศึกษาทางไกล หรือใช้วิธีการแบบดั้งเดิมหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อเข้าถึงชนกลุ่มน้อย หรือเพื่อคงไว้ซึ่งเอกลักษณ์และวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่น ความท้าทายของการศึกษาผู้ใหญ่ก็คือ ทำอย่างไรการศึกษาผู้ใหญ่จึงจะเป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพและรับผิดชอบในการพัฒนาสังคมและสิ่งแวดล้อม เชื่อมต่อช่องว่างในสังคมได้อย่างเป็นธรรมชาติ สร้างค่านิยมใหม่ ๆ และหลอมรวมวิสัยทัศน์ของการพัฒนามนุษย์ ขณะเดียวกัน เป็นไปได้ไหมที่การศึกษาผู้ใหญ่จะเป็นเครื่องมือที่ช่วยให้ผู้ใหญ่สามารถก้าวทันกับความทันสมัยที่เป็นไปอย่างรวดเร็ว

สำหรับการศึกษาผู้ใหญ่เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนมีประเด็นดังต่อไปนี้ (DNFE&UNESCO PROAP, 1996: 15-30)

1. นิยามและรูปแบบของการพัฒนาที่ยั่งยืน เกี่ยวข้องและอยู่บนพื้นฐานของ มิติทางด้านวัฒนธรรม ลักษณะที่ผสมผสานทางด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ค่านิยมและกฎเกณฑ์ขั้นพื้นฐานที่เน้นศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ความรับผิดชอบต่อสังคมและอื่น ๆ
2. ความตึงเครียด/ความขัดแย้งที่มีอยู่ เป็นผลเนื่องมาจาก ความเป็นโลกาภิวัตน์บนพื้นฐานความต้องการทางด้านเศรษฐกิจซึ่งนำไปสู่การรวบอำนาจไว้ที่ส่วนกลาง ในการนำการศึกษาผู้ใหญ่ไปปฏิบัติในชุมชนอาจเกิดผลตรงข้ามกับที่กล่าวข้างต้น เพราะเป็นการนำไปสู่การกระจายอำนาจ และการมีส่วนร่วม ซึ่งเป็นประเด็นที่อ่อนไหวต่อความต้องการของชุมชนระดับรากหญ้า
3. มิติต่าง ๆ ของการพัฒนาที่ยั่งยืนอยู่บนพื้นฐานของโครงสร้างต่าง ๆ แบบแผนการเป็นเจ้าของทรัพยากร คุณค่า หรือความจำเป็นในการนับถือคนพื้นเมือง ความรู้ในท้องถิ่นและภูมิปัญญาชาวบ้าน
4. ความสำคัญของการใช้ชุมชนเป็นฐานและสาระของท้องถิ่นนั้น ควรตระหนักถึงความต้องการของนักศึกษาผู้ใหญ่ โดยไม่หยาบย่นสาระที่มาจากเบื้องบน หรือส่วนกลางให้ และให้ความสำคัญกับมิติของจิตใจ หรือความสำคัญของศาสนา
5. ความเป็นธรรมชาติของแบบแผนการบริโภคของคนรุ่นปัจจุบันที่มีผลต่อความต้องการของคนรุ่นต่อไป
6. กำหนดนิยามและเครื่องชี้วัดคุณภาพชีวิต ที่เชื่อมโยงกับการพัฒนาที่ยั่งยืนในระดับต่าง ๆ นั่นก็คือ คุณภาพชีวิตควรรวมถึงการอยู่รอด ความจำเป็นของประชาชน การบรรลุถึงความ

สำเร็จในชีวิตของปัจเจกบุคคลอย่างเป็นองค์รวม ฯลฯ เครื่องชี้วัดการพัฒนาที่ยั่งยืนไม่ควรจำกัดเพียงแค่ GDP แต่ควรจัดทำและใช้เครื่องชี้วัดเพื่อการพัฒนา

7. ให้ความสำคัญหรือยอมรับนักศึกษาผู้ใหญ่ นักศึกษานอกระบบในงานของชุมชน
8. เศรษฐกิจ การเมือง และนิยามการพัฒนาที่ยั่งยืน ควรอยู่ในบริบทของการใช้ชุมชนเป็นฐานและผสมผสานกับเรื่องเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม และมิติต่าง ๆ ทางสังคม

ยุทธศาสตร์ วิธีการ (Strategies / Approach) เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มีดังนี้

1. การสร้างหรือการเพิ่มความตระหนัก โดยรู้เรื่องสิทธิและทางเลือกต่าง ๆ และพัฒนาการคิดวิเคราะห์ ก็คืออย่างมีเหตุผลสำหรับกลุ่มที่ขาดพลัง
2. การทำงานอย่างเป็นเครือข่ายกับภาคเอกชน องค์กรภาครัฐ องค์กรเอกชน และองค์กรประชาชน ซึ่งถือว่าเป็นศูนย์กลางของกระบวนการพัฒนาทั้งหมด
3. ดำเนินการเพื่อนำเสนอปัญหาต่าง ๆ คือ ปัญหาด้านสิ่งแวดล้อม การเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม
4. ได้รับการสนับสนุนในระดับต่าง ๆ
5. การสอดแทรกอื่น ๆ เช่น นำเสนอผ่านทางครอบครัว ผสมผสานภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยความรู้และเทคโนโลยีใหม่ และนำเสนอผ่านกลุ่มย่อยในชุมชน
6. การประกันคุณภาพของการสอดแทรกต่าง ๆ โดยไม่ทำให้เสียความรู้สึกในความจริงใจ ในฐานะที่เป็นตัวเร่งรัดดำเนินการ ต่อสู้ รักษาเยียวยา เอาใจใส่ดูแล และปฏิบัติโดยนักการศึกษา

การศึกษากับการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ สถาบันการศึกษามีบทบาทสำคัญในเรื่องสิ่งแวดล้อม โดยสามารถช่วยให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนได้โดยการสร้างความเข้าใจในระบบนิเวศวิทยา ประเมินความสมบูรณ์ทางธรรมชาติของชุมชน พัฒนายุทธศาสตร์และส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม

Mutanyatta (1994) เห็นว่ายุทธศาสตร์การพัฒนาเพื่อให้บรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้นต้องให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาดลอดชีวิต โดยจัดประเด็นสิ่งแวดล้อมไว้ทั้งในระบบการศึกษาปกติและการศึกษานอกโรงเรียน ตลอดจนการถ่ายทอดพื้นที่ที่เป็นวัฒนธรรมและวิถีการดำเนินชีวิตอันเป็นแบบแผนดั้งเดิมของประชาชน ควรมีการพัฒนายุทธวิธีการฝึกอบรม การจัดการเรียนรู้ เพื่อให้ประชาชนเกิดการตระหนัก และเข้ามามีส่วนร่วม มีระบบการสนับสนุน ความพยายามเพื่อบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้นขึ้นอยู่กับลักษณะและระดับการจัดการศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมด้วย โดยต้องจัดให้เป็นการศึกษาที่ครอบคลุมตลอดช่วงชีวิตของทุกคนในสังคม

การศึกษานอกโรงเรียนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน นอกจากจะมีเนื้อหาเรื่องสิ่งแวดล้อมแล้ว ยังต้องมีลักษณะพิเศษ โดยเฉพาะการศึกษานอกโรงเรียนที่ตอบสนองความต้องการของประชาชน ในเขตอุตสาหกรรม เรื่องนี้ Gelpi and Ramirez (1982) ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับแรงงานระหว่าง ประเทศ นโยบาย และกิจกรรมการศึกษาตลอดชีวิตว่า สำหรับประเทศที่เป็นกลางนั้นแนวโน้มคือ ขยายการจัดมัธยมศึกษา การจัดการศึกษาอย่างเข้มข้นให้กับผู้ใหญ่ที่ต้องการศึกษาต่อ และการ ผูกอบรมโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อความสงบสุขในสังคมให้กับเยาวชนและผู้ใหญ่ที่ยังไม่มีงานทำ ที่มี งานทำ หรือผู้ที่เกษียณอายุก่อน สำหรับประเทศที่กำลังพัฒนาด้านอุตสาหกรรมนั้น แนวโน้มคือ การขยายการศึกษาขั้นพื้นฐานให้รวดเร็วขึ้น และเน้นการฝึกอบรมเฉพาะด้านในเรื่องเทคโนโลยี

โดยสรุป การศึกษาผู้ใหญ่ การศึกษานอกระบบ การศึกษานอกโรงเรียน การศึกษาชุมชน หรือชื่ออื่นใดที่ใช้เรียกการจัดการศึกษาให้ผู้ที่อยู่นอกระบบโรงเรียน เพื่อให้คนได้เรียนรู้อย่าง ต่อเนื่องตลอดชีวิต นับว่ามีความสำคัญ บทบาทของการศึกษาในลักษณะนี้นอกจากจะมุ่งพัฒนา ปัจเจบุคคลแล้ว ยังมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาชุมชนและสังคม ตลอดจนสภาพแวดล้อมเพื่อ ให้ เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนต่อไป

6. การศึกษานอกโรงเรียนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน (Nonformal Education for Sustainability) : แนวคิดจาก U.S. Department of Education

แนวคิดเรื่องการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนนี้ จากการศึกษาเอกสาร พบว่าในปี ค.ศ. 1994 the National Science and Technology Council ร่วมกับ U.S. Department of Education ทำเนียบ ประธานาธิบดีแห่งสหรัฐอเมริกาได้ ดำเนินการเรื่องนี้ (PCSD, INTERNET) โดยได้จัดเวที ที่ชื่อว่า The National Forum on Partnerships Supporting Education about Environment และได้ระดม ความคิด ผู้เชี่ยวชาญจากหลายสาขามากกว่า 100 คน ในจำนวนนี้มีผู้นำจากองค์กรต่าง ๆ อาจารย์ มหาวิทยาลัยศาสตราจารย์ในสาขาด้านสิ่งแวดล้อมศึกษา เจ้าหน้าที่ของรัฐ ครู และ นักวิทยาศาสตร์ จากนั้นได้มีการสำรวจบทบาทของบุคคล กำหนดวิสัยทัศน์พื้นฐาน (common visions) และโอกาส ในความร่วมมือ เพื่อสร้างพิมพ์เขียวสนับสนุนการพัฒนาที่ยั่งยืนภายใต้ชื่อ “การศึกษาเพื่อความ ยั่งยืน: ธาระสู่การปฏิบัติ” (Education for Sustainability: An Agenda for Action) และในปี ค.ศ. 1996 มีการจัดทำรายงานเสนอต่อประธานาธิบดี Clinton เพื่อให้มีผลต่อการปฏิบัติ ธาระสำคัญของ บทนำได้ชี้ให้เห็นถึงความรับผิดชอบของการศึกษาต่อการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยชี้ให้เห็นถึงความจำ เป็นที่ต้องมองการพัฒนาที่ยั่งยืนให้กว้างขึ้นเพื่อนำมาเป็นกรอบพื้นฐานสำหรับการศึกษาใน ปัจจุบันและอนาคต จาก Agenda 21 ธาระสำคัญจากการประชุมสหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อม

และการพัฒนานั้น หลักของการพัฒนาที่ยั่งยืนเป็นสิ่งที่ต้องมีความเชื่อมโยงทั้งด้านสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และระบบสังคม การศึกษาเป็นสิ่งสำคัญที่ช่วยให้เกิดความรู้เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่จำเป็นต่อการรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนมีศาสตร์ต่าง ๆ เป็นองค์ประกอบที่จะขาดเสียมิได้ โดยรวมทุกด้าน ทุกสาขา เช่น การศึกษาผู้ใหญ่ การฝึกอบรมในช่วงการทำงาน ไปแกมการศึกษาในระบบ นอกกระบวน และสื่อต่าง ๆ ที่จะเข้าถึงปัจเจกบุคคลให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ สิ่งที่ชัดเจนคือ ถึงเวลาแล้วที่จะใช้กระบวนการที่เป็นพลวัตเพื่อให้นักศึกษาทั้งเด็กและประชาชนทั่วไปทุกหมู่เหล่าเกี่ยวกับความเป็นจริงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมของโลกในปัจจุบัน นิยามการศึกษาเพื่อความยั่งยืน มีดังนี้

การศึกษาเพื่อความยั่งยืน เป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต ที่นำไปสู่การเป็นพลเมืองที่ได้รับข้อมูลและเข้ามามีส่วนร่วม (informed and involved citizenry) มีทักษะการแก้ปัญหาอย่างสร้างสรรค์ รัฐบาลที่เกี่ยวข้องกับวิทยาศาสตร์และสังคม และมีพันธกิจที่จะเข้ามามีส่วนร่วมรับผิดชอบในลักษณะของปัจเจก และโดยให้ความร่วมมือกระทำการ ที่จะช่วยให้มั่นใจว่ามีสิ่งแวดล้อมที่ดีและเศรษฐกิจที่มั่นคงในอนาคต

สาระของ การศึกษาเพื่อความยั่งยืน จากเอกสารนี้เป็นเสมือนร่ม (umbrella term) ที่ครอบคลุมองค์ประกอบของศาสตร์สาขาต่าง ๆ เช่น หน้าที่พลเมือง วิทยาศาสตร์ รัฐศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และอื่น ๆ ซึ่งจากการสำรวจพบว่าจำเป็นอย่างยิ่งที่ประชาชนต้องเพิ่มความรู้ทางด้านสิ่งแวดล้อม โดยผสมผสานทักษะที่จำเป็นเพื่อก่อให้เกิดความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมและด้านเศรษฐกิจ ซึ่งถ้าต้องการบรรลุถึงความยั่งยืนแล้ว นักการศึกษาควรแสดงบทบาทของผู้นำ สร้างเวทีใหม่เพื่อเตรียมสังคมสำหรับยุคที่โลกมีความเปลี่ยนแปลงมากขึ้น ทั้งด้านความหลากหลายและเพิ่มขึ้นของประชากร การขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจ และการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมโลก

การศึกษาเพื่อความยั่งยืน: สาระสู่การปฏิบัติ นี้ได้เน้นแก่นเรื่องหลัก 6 ประการ คือ

1. การเรียนรู้ตลอดชีวิต (Lifelong learning) โดยการจัดการศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบ เพื่อเพิ่มศักยภาพในการเรียนรู้เกี่ยวกับความยั่งยืนตลอดช่วงชีวิตของคน การเรียนรู้ตลอดชีวิต ในเอกสารเล่มนี้เป็นเสมือนสะพานเชื่อมโยการศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบ โดยเน้นการผสมผสานธรรมชาติของการศึกษาทุกชนิด ตลอดช่วงชีวิตของคน รูปแบบการศึกษาในระบบและการศึกษานอกระบบ เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต

2. **วิธีการสหวิทยาการ (Interdisciplinary approach)** การศึกษาเพื่อความยั่งยืน จัดแนวเรื่องที่หลากหลาย เพื่อผสมผสานเนื้อหา และประเด็นต่าง ๆ ข้ามศาสตร์ และหลักสูตรต่าง ๆ
3. **การคิดอย่างเป็นระบบ (System thinking)** ให้โอกาสในการพัฒนาและการฝึกปฏิบัติ ด้วยวิธีการผสมผสานอย่างเป็นระบบ
4. **หุ้นส่วน (Partnership)** หุ้นส่วนเกิดจากสถาบันการศึกษาและชุมชนที่กว้างขึ้น ซึ่งถือว่าเป็นกุญแจไปสู่ความก้าวหน้าทางการศึกษาเพื่อความยั่งยืน
5. **สาระที่ผสมผสานวัฒนธรรมที่หลากหลาย (Multicultural perspectives)** การบรรลุถึงความยั่งยืนขึ้นอยู่กับความเข้าใจสาระทางด้านวัฒนธรรมและวิธีการแก้ปัญหาอย่างหลากหลาย
6. **การสร้างพลัง (Empowerment)** การเรียนรู้ตลอดชีวิต วิธีการสหวิทยาการ การคิดอย่างเป็นระบบ หุ้นส่วน และสาระทางด้านวัฒนธรรมที่หลากหลาย เพิ่มพลังให้กับบุคคล และสถาบัน เพื่อให้มีส่วนร่วมช่วยให้เกิดความยั่งยืน สิ่งเหล่านี้ถือเป็นหัวใจสำคัญของการศึกษาเพื่อความยั่งยืน

สาระการศึกษานอกโรงเรียน เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ได้นำเสนอรายละเอียด ในด้านข้อเสนอแนะนโยบาย(Policy Recommendations) การดำเนินการ (Action) และ กิจกรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติ (Initiative) ดังนี้

ข้อเสนอทางด้านนโยบาย : ขยายโอกาสในการเรียนรู้ของประชาชน ในประเด็นความยั่งยืน ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตส่วนตัว การทำงาน และชีวิตในชุมชนของปัจเจกบุคคล

การดำเนินการข้อ 1 : สร้างความตระหนักกับสาธารณชน เกี่ยวกับความยั่งยืน ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเครื่องมือวัดการพัฒนาที่ยั่งยืน และส่งเสริมให้ปัจเจกนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันเพื่อให้เกิดความยั่งยืน โดย

1. จัดโปรแกรมเพื่อเพิ่มความตระหนักกับประชาชนในประเด็นความยั่งยืน
2. สนับสนุนการจัดทำระบบข้อมูลตามเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืนให้เป็นปัจจุบัน
3. ใช้สื่อบันเทิงในการปลูกจิตสำนึกเยาวชนในเรื่องประเด็นของความยั่งยืน
4. สนับสนุนนักเขียนต่าง ๆ ในประเด็นที่เกี่ยวกับความยั่งยืน
5. จัดโปรแกรมจูงใจในลักษณะ ต่าง ๆ เช่น รางวัลระดับชาติ ให้ กับธุรกิจเอกชนในระดับชุมชนที่สนับสนุนการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

การดำเนินการข้อ 2: เครือข่ายส่งเสริมการพัฒนาที่ยั่งยืน

จัดตั้งเครือข่ายเพื่อพัฒนาความสามารถของปัจเจก และชุมชนให้ดำเนินชีวิตแบบยั่งยืน

1. จัดตั้งองค์กรเครือข่ายระดับชาติเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยมุ่งให้ประชาชนเข้าถึงข้อมูล ความเชี่ยวชาญด้านวิชาการ และวิธีการร่วมมือที่มีผลต่อการปฏิบัติของชุมชนในท้องถิ่น

การดำเนินการข้อที่ 3: การสร้างวิสัยทัศน์ของชุมชนและการประเมินผล

ริเริ่มโปรแกรมระดับชาติกับองค์กรเครือข่ายต่าง ๆ ที่เป็นแหล่งทรัพยากรทางการศึกษา และการฝึกการเป็นผู้นำเพื่อสนับสนุนการสร้างวิสัยทัศน์ของชุมชนและการประเมินผล

การดำเนินการข้อที่ 4: การพัฒนาแรงงาน

ปลูกฝังแนวความคิด และการปฏิบัติเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืนในการพัฒนาแรงงานของประเทศ เพื่อให้มีความรู้ ทักษะอย่างเพียงพอ อันจะนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน เมื่อออกไปทำงานใน สถานประกอบการ

1. เผยแพร่รูปแบบ “จากโรงเรียน-สู่-การทำงาน” โดยเน้นประเด็นความยั่งยืน ขณะเดียวกันก็กระตุ้นให้เกิดการพูดคุยระหว่างภาคธุรกิจ เพื่อนำเสนอแนวคิดเรื่องความยั่งยืน โดยผ่าน กระบวนการจ้างงาน และการดำเนินการคัดเลือก

2. เสริมสร้างความร่วมมือที่แข็งแกร่งระหว่างกระทรวงแรงงาน และสถาบันทางการศึกษาเพื่อสนับสนุนการพัฒนาที่ยั่งยืน

3. ใช้การฝึกอบรมของกระทรวงแรงงาน เพื่อเป็นจุดเผยแพร่ข้อมูลการพัฒนาแรงงาน เกี่ยวกับโปรแกรม การวิจัย และองค์กร ในขอบข่ายของการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน

4. ตรวจสอบความเป็นไปได้ ของเครือข่ายข้อมูลทางด้านอาชีพของกระทรวงแรงงาน เพื่อรวบรวมและเผยแพร่ข้อมูลในอาชีพต่าง ๆ ที่มีกรอบอนุรักษ์พลังงานและลดการสูญเสียอย่างมีประสิทธิภาพ

การดำเนินการข้อที่ 5: การเรียนรู้ตลอดชีวิต

1. ส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตในแนวความคิดเกี่ยวกับความยั่งยืน ทั้งในระดับบุคคล ครัวเรือน และชุมชน ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติ พัฒนารายวิชาและโปรแกรม ที่มุ่งให้เกิดทักษะ และได้รับข้อมูลที่จำเป็น ที่จะช่วยให้เกิดความยั่งยืน ทั้งในสถานที่ทำงานและกิจกรรมระหว่างเวลาว่าง รายวิชาดังกล่าวควรให้ความสำคัญของการอบรมซ้ำ และทักษะต่าง ๆ ที่นำไปสู่การปฏิบัติ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงบทบาทของเทคโนโลยี การดำเนินการดังกล่าวอาจจัดโดยองค์กรที่ไม่หวังผลกำไร องค์กรประชาชน และธุรกิจชุมชน เพื่อเป็นหลักประกันว่าจะบรรลุตามเป้าหมายที่มุ่งวิสัยทัศน์ทางด้านสุขภาพ ความเป็นเพื่อนบ้านและชุมชนที่เข้มแข็ง

โดยสรุป การนำเสนอรูปแบบการศึกษานอกโรงเรียนเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน อันเป็นแนวความคิดจาก U.S Department of Education นี้ มีรูปแบบการนำเสนอภายใต้กรอบ ข้อเสนอด้ำนนโยบาย(Policy Recommendations) การดำเนินการ (Action) และ กิจกรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติ (Initiative) โดยมีเนื้อหาครอบคลุมประเด็นความยั่งยืน ตามเรื่องชีวิตที่กำหนดขึ้น ใช้ กิจกรรมต่าง ๆ เช่นการสร้างจิตสำนึกของสาธารณชน การฝึกอบรม และการเรียนรู้ตลอดชีวิต โดยมีหน่วยงานและองค์กรต่าง ๆ ทำงานอย่างเป็นเครือข่าย เพื่อให้เกิดความยั่งยืนตามที่กำหนดไว้ในเรื่องชีวิต ซึ่งนับว่าเป็นวิสัยทัศน์ของความยั่งยืนแห่งสังคมต่อไป

7 : งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตในเขตอุตสาหกรรม

ศรีสุวรรณค์ แสงวิจิตร (2531) ได้ศึกษารูปแบบการศึกษานอกโรงเรียน ให้แก่ผู้ใช้แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรมในเขตจังหวัดสมุทรสาคร พบว่าความต้องการของผู้ใช้แรงงานและความคิดของผู้เชี่ยวชาญควรเป็นเนื้อหาวิชาที่เป็นประโยชน์แก่ผู้ใช้แรงงาน หลักสูตรความรู้พื้นฐานควรเป็นหลักสูตรการศึกษาต่อเนื่อง และหลักสูตรอื่น ๆ ควรเป็นหลักสูตรสั้น ๆ สื่อที่ใช้ควรเป็นประเภท วิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ วารสาร ป้ายประกาศ ระยะเวลาที่สะดวกในการเรียน คือวันอาทิตย์ วันธรรมดาช่วงพักกลางวัน สถานที่สะดวกที่ใช้ในการจัดการเรียนการสอน คือในโรงงานอุตสาหกรรม โดยมีรัฐบาล (หน่วยงานที่จัดการศึกษานอกโรงเรียน) เป็นผู้รับผิดชอบในการจัดหาวัสดุอุปกรณ์ ในการเรียนการสอน และจัดหาวิทยากรผู้สอนร่วมกับนายจ้าง และสหภาพแรงงาน

สุจิตรา ธรรมพิลา (2535) ศึกษาเรื่อง "สภาพความต้องการและปัญหาเกี่ยวกับสื่อเพื่อการฝึกอบรมคนงานในโรงงานอุตสาหกรรม กรุงเทพมหานคร" ประชากรได้แก่เจ้าหน้าที่ 66 คนจากโรงงานจำนวน 102 แห่ง ผลการวิจัยพบว่า วัสดุเพื่อการฝึกอบรมในโรงงานอุตสาหกรรมเป็นวัสดุชุดที่เคยฝึกอบรมมาแล้ว วัสดุที่มีได้แก่หนังสือหรือเอกสารสิ่งพิมพ์ วิทยุทัศน์ และแผ่นใส วัสดุอยู่ในสภาพดี และมีจำนวนเพียงพอ อุปกรณ์เพื่อการฝึกอบรมในโรงงานอุตสาหกรรมที่มีได้แก่ กระดานดำ หรือไวท์บอร์ด โทรทัศน์ เครื่องเล่นวิทยุทัศน์ เครื่องขยายเสียง และเครื่องฉายแผ่นใส ห้องที่ใช้ฝึกอบรมดัดแปลงมาจากห้องประชุม สามารถจุผู้เข้ารับการฝึกอบรมได้ระหว่าง 20-40 คน และไม่มีอุปกรณ์ประจำห้องที่จะใช้การได้ทันที วัสดุเพื่อการฝึกอบรมในโรงงาน ได้มาโดยหน่วยฝึกอบรมของโรงงานเป็นผู้จัดทำ วิทยากรเป็นผู้นำมา จัดซื้อจากบริษัทที่เป็นตัวแทนจำหน่ายวัสดุเพื่อการฝึกอบรม และหน่วยผลิตสื่อของโรงงานผลิตสื่อใช้เอง ส่วนอุปกรณ์เพื่อการฝึกอบรมโรงงานเป็นผู้จัดหา วิทยากรที่โรงงานเชิญมาได้แก่วิทยากรที่เป็นเจ้าหน้าที่ภายในโรงงาน หัวหน้าหน่วยงาน และวิทยากรประจำหน่วยฝึกอบรม วัสดุ อุปกรณ์ที่โรงงานอุตสาหกรรมต้องการมากได้

แก่ หนังสือ เอกสาร สิ่งพิมพ์ กระดานดำ หรือไวท์บอร์ด แผ่นใส และเครื่องฉายแผ่นใส วิดิทัศน์ และเครื่องเล่นวิดิทัศน์ เครื่องขยายเสียง และโทรทัศน์ วิทยาการที่ต้องการมากที่สุด ได้แก่ เจ้าหน้าที่ในโรงงานวิทยากรประจำหน่วยฝึกอบรม และหัวหน้างาน และต้องการสถานที่ฝึกอบรมที่อยู่ภายในอาคารโรงงาน ปัญหาเกี่ยวกับสื่อที่พบมากที่สุด ได้แก่ ห้องฝึกอบรมที่มีขนาดเล็กเกินไป ไม่มีห้องสำหรับการฝึกอบรมโดยเฉพาะ และขาดผู้ที่มีความรู้ด้านสื่อให้คำแนะนำ หัวข้อการฝึกอบรมเรียงลำดับความสำคัญมากที่สุดถึงน้อยที่สุด ได้แก่ การปฐมนิเทศ ความปลอดภัยในการทำงาน มนุษยสัมพันธ์ในการทำงาน การสอนงาน เทคนิคการทำงาน ร่วมกัน การเพิ่มผลผลิต เทคนิคการผลิต การบริหารงาน หรือหัวหน้างาน กฎหมายแรงงาน การบริหารสหภาพแรงงาน

คมกฤษ จันทรวง (2537) ได้ศึกษาความต้องการการศึกษานอกโรงเรียนของผู้ใช้แรงงานในโรงงานอุตสาหกรรมเขตจังหวัดชลบุรี พบว่า แรงงานส่วนใหญ่ยังมีความต้องการที่จะเรียนต่อระดับมัธยมศึกษาปีที่ 3 จนถึงมัธยมศึกษาปีที่ 6 และมีความต้องการที่จะให้บรรจุวิชาความปลอดภัยในโรงงาน กฎหมายคุ้มครองแรงงาน ภาษาต่างประเทศ และวิชาคณิตศาสตร์ สอดแทรกในหลักสูตรสายสามัญ ส่วนการจัดบริการด้านข่าวสารข้อมูลผู้ใช้แรงงานต้องการให้มีการจัดที่อ่านหนังสือพิมพ์ มุมความรู้ที่จัดรวบรวมหนังสือความรู้ด้านต่าง ๆ ให้ผู้ใช้แรงงานสามารถใช้ได้ในช่วงเวลาว่างจากการทำงาน ทางด้านการฝึกทักษะอาชีพควรจัดทำหลักสูตรให้มีระยะเวลา 30-300 ชั่วโมง โดยให้มีการสอนวิชาชีพพินิจคิด บัญชีการจัดการตลาด ช่างเครื่องยนต์ ควรจัดให้มีการทัศนศึกษา ศึกษานอกสถานที่ประกอบการที่ประสบความสำเร็จ และควรให้ได้ฝึกเป็นกลุ่มเล็ก 15-20 คน พร้อมการบรรยายความรู้ประกอบการฝึกอบรม

สิทธิพงษ์ ดิลกวนิช (2537) ศึกษาการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและวิถีชีวิตของคนท้องถิ่น ในอำเภอบางพลีและบางบ่อ สมุทรปราการ มีกรอบแนวคิดเรื่องแบบจำลองความสัมพันธ์ระหว่างอุตสาหกรรม สิ่งแวดล้อมและชุมชน โดยผลของความสัมพัทธ์ที่เกิดขึ้นมี 2 ระดับระดับแรกเป็นการหมุนเวียนของปัจจัยวัตถุดิบทุน แรงงาน เทคโนโลยีระดับที่สอง มองการผลิตทางอุตสาหกรรม ที่นอกจากจะผลิตสินค้าแล้ว ยังสร้างมลพิษในรูปแบบต่าง ๆ ให้แก่ชุมชนอันเป็นที่ตั้งของโรงงาน ทั้งคุณภาพสิ่งแวดล้อมทางกายภาพและชีวภาพ และส่งผลถึงคนในชุมชนรวมทั้งของเสียจากการบริโภคของคนในชุมชนทำให้เกิดผลเสียต่อสิ่งแวดล้อมอีกทางหนึ่ง

วิธีการศึกษาคือ ตรวจสอบแนวโน้มความเติบโตของอุตสาหกรรมที่ก่อของเสียที่เป็นสารพิษ และปัญหาของการบำบัดน้ำเสียของโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ ในพื้นที่ศึกษา ทำการสำรวจการแพร่กระจายและความรุนแรงของมลพิษทางน้ำในแหล่งน้ำผิวดิน โดยเก็บตัวอย่างน้ำ 30

จุด จากถ้ำคลองสายหลักในพื้นที่จำนวน 2 รอบ ทำการสัมภาษณ์ประชากรตัวอย่างในเรื่องการเปลี่ยนแปลงการใช้ น้ำ สภาพการเปลี่ยนแปลงของสิ่งมีชีวิตในแหล่งน้ำ สภาพการเปลี่ยนแปลงการใช้ น้ำ สภาพการเปลี่ยนแปลงของสิ่งมีชีวิตในแหล่งน้ำ และผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่

การศึกษาพบว่า สภาพแหล่งน้ำผิวดินในระบบคลองของ อ. บางพลี และอ. บางบ่อ จ.สมุทรปราการ มีการปนเปื้อนของมลพิษในปริมาณสูง น้ำในคลองยังไม่ปลอดภัยต่อการบริโภค และอุปกรณ์ในครัวเรือน ผลของการขยายตัวด้านอุตสาหกรรมและกิจกรรมต่าง ๆ ได้สร้างผลกระทบต่อปล่องน้ำ และชีวิตของคนในท้องถิ่นมาก เกษตรกรไม่ค่อยได้รับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นโดยทั่วกัน ความเจริญในรูปการลงทุน การก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ เพิ่มขึ้น และแรงงานต่างถิ่นเพิ่มขึ้น สร้างความรู้สึกรัดเคียด ไม่แน่ใจถึงการปรับตัวให้เข้ากับสภาพการณ์ที่กำลังเกิดขึ้น ทักษะคติของคนท้องถิ่นที่มีต่ออุตสาหกรรมได้ปรากฏในทางบวกและลบปัญหาสังคมอาจเป็นปัญหารุนแรงในอนาคต หากปัญหาสิ่งแวดล้อมไม่ได้รับการแก้ไข

บุญยศักดิ์ ใจจงกิจ และคณะ (สกศ, 2541) ได้ศึกษาเรื่อง “บทบาทของเอกชน ภาคธุรกิจ และสถานประกอบการกับการศึกษา” โดยศึกษาข้อมูลจากเอกสาร ผลงานวิจัยและรายงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับบทบาทของเอกชนในการจัดการศึกษา และฝึกอบรมวิชาชีพเพื่อผลิตกำลังคนให้ตรงกับความต้องการ ข้อสรุปของการศึกษา คือ สถานประกอบการเอกชนทั้งหลายสามารถใช้รูปแบบต่าง ๆ ร่วมพัฒนากำลังคนได้ดังนี้ 1) จัดตั้งศูนย์อบรมขึ้นในสถานประกอบการของตน 2) รวมกลุ่มกับบริษัทและองค์กรอิสระอื่น จัดทำศูนย์ฝึกอบรมและโปรแกรมการศึกษาต่อเนื่อง 3) ร่วมกับสถานศึกษาจัดตั้งโครงการพิเศษขึ้น แม้ว่าบทบาทของความร่วมมือจะมีหลายลักษณะคณะผู้วิจัยมีความเห็นว่าการจัดฝึกอาชีพระบบทวิภาคี ทั้งแบบโรงงาน-โรงเรียนและแบบสลับที่เรียนที่ฝึกงานเป็นรูปแบบที่สำคัญมากจึงมีวิสัยทัศน์ว่า ประเทศไทยสมควรมีระบบอาชีพฝึกหัดจัดตั้งขึ้นอีกระบบหนึ่ง ขนานไปกับระบบเทคนิคและอาชีวศึกษาที่จัดอยู่ ณ โรงเรียน/วิทยาลัยอาชีวศึกษา อยู่แล้ว เพื่อให้ได้ระบบอาชีพฝึกหัดนี้สามารถดำเนินการได้ ข้อสรุป คือ

- รัฐพึงจัดตั้ง “คณะกรรมการฝึกอาชีพแห่งชาติ” ขึ้น โดยให้มีภารกิจสนับสนุน ดูแล ควบคุมการฝึกอาชีพด้วยระบบทวิภาคีการฝึกงาน และการศึกษาต่อเนื่องประการหนึ่ง และบริหารการเงิน “กองทุนฝึกอาชีพ” อีกประการหนึ่ง

- รัฐพึงจัดตั้ง “กองทุนฝึกอาชีพ” ขึ้น โดยจัดเก็บภาษีการฝึกอาชีพจากสถานประกอบการทุกแห่งในอัตราที่พึงกำหนด จากยอดค่าแรงงานและเงินเดือนรายเดือน รับพึงจัดตั้ง

วรรณิ ไทยานันท์ (2541) ได้ทำการศึกษาเรื่อง “การนำเสนอนโยบายการจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคมในเขตชนบทยากจน โดยใช้วิธีวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) เก็บข้อมูลด้วยวิธีการสนทนากลุ่ม สัมภาษณ์เชิงลึก สังเกตแบบมีส่วนร่วม และให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบ ผลการวิจัยสรุปได้ ดังนี้ ตัวชี้วัดคุณภาพชีวิตและสังคมในเขตชนบทที่ยากจนที่พัฒนาขึ้นจากความต้องการของประชาชน ประกอบด้วยตัวชี้วัด 6 ด้าน คือ 1) เศรษฐกิจ 2) อนามัยสาธารณสุข 3) ความมั่นคงและสิทธิ 4) การศึกษาความรู้ข้อมูลข่าวสาร 5) วัฒนธรรมจิตใจ และ 6) โครงสร้างพื้นฐานและสิ่งแวดล้อม

ความต้องการทางด้านการศึกษา พบว่า ความต้องการทางด้านพุทธิพิสัย คือความรู้เกี่ยวกับกิจกรรมชุมชน ระบบสหกรณ์ ยาเสพติด อาชีพ วัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น การรู้จักคิดวิเคราะห์ หาวิธีแก้ปัญหาชุมชน ทางด้านจิตพิสัย การมีคุณธรรมจริยธรรม เน้นความซื่อสัตย์ ประหยัด เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีความรับผิดชอบต่อครอบครัว และสังคม ไม่หมกมุ่นอบายมุข และชาวซึ่งวิถีชีวิตแบบไทย การพัฒนาอาชีพในท้องถิ่น และการค้นคว้าหาความรู้ด้วยตนเอง

นโยบายและแนวทางจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานในเขตชนบทที่ยากจนที่สำคัญ คือ การมีศูนย์ข้อมูลหมู่บ้านในสถานศึกษาของชุมชน การปลูกฝังค่านิยมความเป็นไทย การปฏิรูปหลักสูตร การเรียนการสอนให้สอดคล้องกับสภาพและความต้องการของท้องถิ่น

โดยสรุป จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องนั้น การจัดการศึกษานอกโรงเรียนในเขตอุตสาหกรรมมีการจัดในโรงงาน โดยเป็นความร่วมมือระหว่างหน่วยงานที่รับผิดชอบในการจัดซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐ ผู้เรียนมีความต้องการเรียนรู้เพื่อให้ได้วุฒิสายตามัธยมศึกษาตอนต้นและตอนปลาย นอกจากนี้ก็มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการทำงานและคุณภาพชีวิต เช่นความปลอดภัยในการทำงาน กฎหมายแรงงาน ด้านสุขภาพอนามัย ความต้องการในการฝึกอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการงาน ใช้เวลาเรียนในวันอาทิตย์ หรือช่วงว่าง ควรมีการจัดบริการข้อมูลข่าวสารในลักษณะของห้องสมุดและมุมที่อ่านในโรงงานด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย